

Fale Alea 'o Tonga

KO E MINITI 'O E

FEME'A'AKI

**'A E HOU'EIKI MĒMIPA
'O E**

FALE ALEA 'O TONGA

FIKA	15
'Aho	Tu'apulelulu, 4 'Epeleli 2024

Fai 'i Nuku'alofa

HOU'EIKI MĒMIPA 'O E FALE ALEA

'Eiki Sea Fale Alea

Lord Fakafanua

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2, Vahefonua Ha'apai

Hou'eiki Minisitā Kapineti

'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Ako & Ako Ngāue, Polisi & Tāmate Afi & Potungāue Tau Malu'i Fonua	Hon. Siaso Sovaleni
'Eiki Tokoni Palēmia, Minisitā ki he 'Atakai, Fakamatala 'Ea, Ma'u'anga Ivi & Ma'u'anga Fakamatala	
'Eiki Minisitā Lao & Pilīsone	Hon. Samiu Vaipulu
'Eiki Minisitā Pa'anga & Palani Fakafonua & Kasitomu mo e Tānaki Pa'anga Hu Mai	Hon. Tiofilusi Tiueti
'Eiki Minisitā Fonua & Ngaahi Koloa Fakaenatula	Lord Tu'i'āfitu
'Eiki Minisitā Mo'ui	Hon. Dr. Siale 'Akau'ola
'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki mo e Fakalakalaka Faka'ekonomika	Hon. Dr. Viliami Lātū
'Eiki Minisitā Toutai	
'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua	Lord Vaea
'Eiki Minisitā ki Muli & Takimamata	Hon. Fekita 'Utoikamanu
'Eiki Minisitā Ngoue, Me'atokoni & Vaotātā	Hon. Lord Fohe
'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi	Hon. Sevenitini Toumoua

Hou'eiki Fakafofonga Nōpele

Lord Tu'ivakanō	'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Tongatapu
Lord Tu'ilakepa	'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Vava'u
Lord Tu'iha'angana	'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Ha'apai
Lord Nuku	'Eiki Fakafofonga Nōpele 'Eua
HSH Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili	'Eiki Fakafofonga Nōpele Ongo Niua

Kau Fakafofonga Kakai

Fakafofonga Kakai 1, Tongatapu	Tevita Fatafehi Puloka
Fakafofonga Kakai 2, Tongatapu	Dr. 'Uhilamoelangi Fasi
Fakafofonga Kakai 4, Tongatapu	Mateni Tapueluelu
Fakafofonga Kakai 5, Tongatapu	Dr. 'Aisake Valu Eke
Fakafofonga Kakai 6, Tongatapu	Dulcie Elaine Tei
Fakafofonga Kakai 7, Tongatapu	Paula Piveni Piukala
Fakafofonga Kakai 8, Tongatapu	Johnny Grattan Vaea Taione
Fakafofonga Kakai 10, Tongatapu	Kapelieli Lanumata
Fakafofonga Kakai 11, 'Eua	Dr. Taniela Liku'ohihifo Fusimālohi
Fakafofonga Kakai 12, Ha'apai	Mo'ale Finau
Fakafofonga Kakai 13, Ha'apai	Veivosa Light of Life Taka
Fakafofonga Kakai 17, Ongo Niua	Vātau Mefi Hui

FALE ALEA 'O TONGA

**'ASENITA FAKAANGAANGA FIKA 15/2024
FAKATAHA 'A E FALE ALEA 'O TONGA**

2024

**'Aho: Tu'apulelulu 4 'Epeleli
Taimi: 10.00 am**

Fika 01		Lotu
Fika 02		Ui 'o e Hou'eiki Memipa 'o e Fale Alea
Fika 03		Me'a 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea
Fika 04		Ngaahi Lipooti 'A'ahi Faka-Fale Alea, Fakamatala Fakata'u, Lipooti Komiti, Lipooti Folau Faka-Fale Alea: 4.1 Lipooti 'A'ahi – Tongatapu 1 4.2 Lipooti 'A'ahi – Tongatapu 3 4.3 Lipooti 'A'ahi – Tongatapu 4 4.4 Lipooti 'A'ahi – Tongatapu 6 4.5 Lipooti 'A'ahi – Tongatapu 9 (2022 & 2023) 4.6 Lipooti 'A'ahi – Tongatapu 10 4.7 Lipooti 'A'ahi – Vava'u 15 4.8 Lipooti 'A'ahi – Ha'apai 12 4.9 Fakamatala Fakata'u 'a e Potungaue ki he Pilisone 2022/2023 4.10 Fakamatala Fakata'u 'a e Komisoni Fili 2023 4.11 Fakamatala Fakata'u 'a e Potungaue 'a e Komisoni Ngaue Fakapule'anga 2022/2023 4.12 Fakamatala Fakata'u 'a e Pangike Pule Faka-Fonua 'o Tonga, 2021, 2021/2022, 2022/2023

	4.13 Fakamatala Fakata'u 'a e Sino'i Pa'anga Fakafonua ki he Ngaahi Monu'ia Malolo (ngata ki he 30 Sune 2021) 4.14 Fakamatala Fakata'u 'a e Potungaue Sitetisitika 2022/2023 4.15 Lipooti Fika 3/2023: Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Totonu mo e Monu'ia 'a e Fale Alea 4.16 Lipooti Folau Faka-Fale Alea Fika 14A/2023 4.17 Lipooti Folau Faka-Fale Alea Fika 1/2024
Fika 05	KOMITI KAKATO:
Fika 06	NGAAHI FAKAMATALA FAKATA'U & LIPOOTI 'A'HI & LIPOOTI 'ATITA: 6.1 Potungaue Fakamaau'anga 2022/2023 6.2 Lipooti 'A'ahi Fale Alea – Vava'u 14 6.3 Lipooti 'A'ahi Fale Alea – Vava'u 16 6.4 'Atita'i 'o e Ola – Sisitemi Fakafonua ki he Mo'ui Lelei 'a e Kakai 'oku Malohi mo Matu'uaki 'a e Ngaahi Fakatu'utamaki, Novema 2023 6.5 Ngaahi Lipooti 'Atita 'o e Pa'anga Tokoni Faka-Fale Alea & Ngaahi 'Ofisi Fakavahenga, Fepueli 2021 – Sanuali 2023 (Vahenga 1 ki he 17)
Fika 07	Ngaahi Me'a Makehe
Fika 08	Kelesi

KANOTOHI

Fale Alea ‘o Tonga	9
Lotu	9
Ui ‘a e Fale	9
Poaki.....	10
Me’a ‘Eiki Sea	10
Maa’imoa ola Pilinisi Taufa’ahau he sipoti ngaahi kolisi.....	10
Fakafisi Palēmia mei he lakanga Minisita Tau Malu’i Fonua & fakafisi Hon. Fekita ‘Utoikamanu mei he Minisita ki Muli & Takimamata	11
Tali Fakataha Tokoni ke fakanofu Komisiona Fakafepaki’i Faihala	11
Fehu’ia hingoa ‘o e Komisiona Fakafepaki’i e Faihala.....	12
Hoha’a lahi Tongatapu 7 ki he tu’unga palakū ‘i ai ‘a e falemālōlō ‘i he sipoti ‘i Teufaiva hufanga he fakatapú	12
Hoha’a ki he toe fakanofu Minisita ‘a e Minisita na’e ‘osi to’o ‘e he Tu’i ‘ene falalá mei ai	13
Fakatonutonu mei he Pule’anga ko e fokotu’utu’u e Kapineti na’e mokoi ki ai e Tu’i ‘i he Fakataha Tokoní	13
Tali ‘e he Seá fakatonutonu tukuatu mei he Pule’anga fekau’aki mo e tu’utu’uni ‘Ene ‘Afio ‘i he Fakataha Tokoni.....	16
Tokanga Palēmia ‘oua ‘omai fakamahamahaló ki Fale Aleá he ko e me’a na’e lipootí ia na’e fakahoko mai mei ‘Ofisi Palasi	18
Tokanga pe na’e fokotu’u ‘e he Palēmiá ‘a e ongo Minisita fo’ou ‘o tali he Tu’i ‘i he Fakataha Tokoní	20
Tali & poupu ‘e Tongatapu 4 ‘oku faka-Konisitutone pe fili ongo Minisita fo’ou.....	20
Fehu’ia tu’unga ‘oku ‘i ai pa’anga mei he <i>MIA</i> ke tauhi mo fakama’a ‘aki fale fakafiemalie ‘i he mala’e Teufaiva.....	20
Kole ke toki lipooti mai Pule’anga he ‘isiu fekau’aki mo e lāunga’i tu’unga ta’efe’unga fale fakafiemālie ‘i he sipoti ‘i Teufaiva	21
Kole ki he Pule’anga ke fakaava Teufaiva ke faka’aonga’i he kakai ki he teke ‘a e mo’ui lelei.....	22
Tokanga ki he mole taimi tāpuni fakafokifā ‘a e Falé kae lava atu Palēmia mo e Kapineti ki Niuafou’ou ki he tama Tu’í.....	23
Tokanga mole tukuahu e kakai he fua fakamole ki he folau Kapineti ki Niuafou’ou.....	23
Fakatonutonu mei he Pule’anga ne ‘ikai ke fai ha hū louifi	23
Tokanga ‘oku tukuahu kotoa pe kakai a’u ki he kau Fakafofonga Fale Alea	24
Fakatonutonu ‘Eua 11 ko e tukuahu ‘oku to’o mei he kau Fakafofonga Fale Alea ko e tukuahu ia kakai ‘omai nau vahe ai.....	24
Kole mei he Pule’anga ke to’o mei he lekootí lea fekau’aki mo e tukuahu.....	25
Fakatonutonu Minista Pa’anga ‘oku hala fakalea ‘Eua 11 fekau’aki mo e tukuahu	26

Tali 'e he 'Eiki Seá fakatonutonu Minisita Fonuá.....	26
Kole ke fakafoki 'e 'Eua 11 'ene me'a fekau'aki mo e tukuhaú	28
Tui 'Eua 11 ko e to'o tukuhaú mo'oni 'oku to'o mei he tokotaha tā pupuha he fai ha'ane ngoue & toutai.....	28
Tokanga pe 'e fakafoki 'Eua 11 'ene me'a fekau'aki mo e tukuhaú he 'oku ne tukuaki'i Pule'anga/Fale Alea 'oku fai me'a ta'emo'oni	29
Tali Sea fakatonutonu mei he Pule'anga fekau'aki mo e me'a 'Eua 11 fekau'aki mo e tukuhaú	29
Kole ke toka'i pea ngāue'aki 'Eua 11 fakamalangá 'i he laumālie lelei he 'oku kau pe mo ia he ngāue'i 'ene tukuhaú	30
Fakahā Pule'anga ko e taimi 'oku fakatau ai ngoué he māketí mo e fua e toutai 'oku 'ikai tukuhaú i ia.....	30
Tokanga Pule'anga ko e fakamatala 'Eua 11 te ne takihala'i to'utupu e fonua ki ha fili ki ha'anau mo'ui'anga he kaha'u.....	30
Tokanga Tongatapu 7 ko e pa'anga tukuhaú na'e totongi 'aki folau Kapineti fakahoko 'enau hu louifi ki he Tu'i.....	31
Fakatonutonu mei he Pule'angá na'e 'ikai ko 'enau fonongá ke hū louifi ka ko e faifatongia ki he fakafisi ongo Minisita mei he lakanga Minisita.....	31
Fakatonutonu mei he Pule'anga ko e folau ki Niua na'e tali 'e he Fale Alea.....	32
Fokotu'u ke fakapaasi fakakātoa ngaahi lipooti 'a'ahi hangē na'e 'osi ngāue'aki kimu'a founa ko ia 'i Fale Alea	33
Kole 'Eua 11 ke 'oua fakanounou'i 'a e ngāue e Fale Alea.....	33
Fokotu'u ke tukuhiho ki he Komiti Kakató ngaahi lipooti 'a'ahí ke fai ai e fakamalangaá	33
Poupou ki he fokotu'u Tongatapu 4 ke pāloti'i fakalukufua 'o tukuhiho ngaahi lipooti ki he Komiti Kakato	33
Pāloti'i 'o tali fokotu'u Tongatapu 4 ('asenita 4.1-4.15)ke tukuhiho kotoa ki he Komiti Kakato.....	34
Kole 'Eua 11 ke lipooti mai Pule'anga ki he ngaahi ngāue kuo lava mei he ngaahi lipooti 'a'ahi fakahoko kimu'a.....	35
Lipooti Fika 3/2023 Komiti Ngaahi Totonu mo e Monū'ia e Fale Alea	35
Kole ke tukuhiho ki he Komiti Kakato Lipooti Fika 3/2023 Komiti Ngaahi Totonu Fale Alea	37
Poupou Tongatapu 4 ke tukuhiho ki he Komiti Kakato e Lipooti Fika 3/2023 Komiti Ngaahi Totonu Fale Alea.....	38
Pāloti 'o tali fokotu'u Tongatapu 5 tukuhiho Lipooti 'a e Komiti Ngaahi Totonu 'a e Fale Alea ki he Komiti Kakato.....	39
Faka'atā Sea Komiti Kakato ke mavahe mei Fale Alea koe'uhi ko 'ene lāunga 'i he Komiti	39
Lipooti Folau Faka-Fale Alea Fika 14A/2023	40
Fakamālō'ia Tongatapu 2 'enau lava atu ki he fakataha lelei mo mahu'inga 'i 'Ameliká	48
Tokanga fekau'aki mo e tefito'i 'ulungaanga <i>code of ethics</i> & ngaahi 'isiu kehe pe	48
Tokanga ki he fakalea fekau'aki mo e ngaahi lao na'e fakapaasi kimu'a 'i he 2007 ne tokoni ke tau'i e faihala.....	49

Tali Pule'anga ki he gaahi kupu fiema'u ke fakalelei'i ke fenāpasi mo e Konivesio	
Fakavaha'apule'anga ki he Tau'i Faihala.....	50
Fehu'ia pe 'oku 'i ai nai ha fokotu'utu'u ke fakanifo ngāue Komiti e Fale Alea ki hono tau'i e faihala	50
Fatongia Fale Alea ke fokotu'utu'u founga ngāue 'a e Komiti ki hono Fakafepaki'i Faihala	51
Tu'utu'uni Kupu 180 (b)	51
Mahu'inga 'aupito ngāue fakahoko he Komiti ki hono Fakafepaki'i Faihala Fale Alea 'i hono teu fakanofo Komisioná	52
Tokanga ki he fatongia mafai Komiti 'a e Fale Alea ki hono Fakafepaki'i Ta'efaitotonu	53
Ngāue fekau'aki mo e ta'efaitotonu 'oku fakamalumu ia he Lao Komisiona ki hono Fakafepaki'i Ta'efaitotonu.....	54
Tokanga 'i ai fatongia 'a e Komiti e Fale Aleá ki he tau'i faihalá ka 'oku 'ikai ha mafai fakalao	54
Fakatonutonu mei he Pule'anga 'oku 'ikai ko e fatongia Komiti Fale Alea ke 'atita'i pe fai ha fakatotolo.....	54
Tokanga 'e fa'ifa'iteliha pe Pule'angá he feinga ke 'ata kitu'a e ngāue fekau'aki mo e faihalá	55
Fakatonutonu mei he Pule'anga 'e kau mo e Fale Alea hono siviliv'i 'enau ngāue kae 'ikai ko e Pule'anga pē.....	55
Fatongia Komiti 'a e Fale Alea ke fokotu'u atu ki he Komisioná ngāue ke faí kae 'ikai ke fakatotolo	56
Fokotu'u ke tali Lipooti Folau Fale Alea fika 14A/2023	56
Pāloti'i 'o tali Lipooti Folau Fale Alea fika 14A/2023	56
Lipooti Folau Faka-Fale Alea Fika 1/2024	57
Fakama'ala'ala fekau'aki mo e Lipooti Folau Faka-Fale Alea fika 1/2024	61
Tokanga ki ha lipooti Pule'anga ki he mole faka'ekonomika makatu'unga he ngāue ta'efaitotonu	62
Tali Pule'anga 'oku malava ma'u ngaahi fakamatala ki he ngaahi mole faka'ekonomika ka 'e fakatefito 'i he ma'u e <i>data</i>	63
Te'eki malava 'o lesisita kotoa ngaahi koloa Pule'anga fakatatau ki he lau 'Ateni Seniale	65
Tokanga ke 'oua takihala'i Fale Alea he 'oku fakangatangata mafai Komiti Fale Alea ke ma'u e ngaahi fakamatalá.....	69
Tokanga 'Eua 11 ki he Kupu 51(5) 'o e Konisitutone	69
Tokanga Tongatapu 10 ki he fiema'u 'oku hā 'i he Tu'utu'uni Ngāue Kupu 180	70
Kupu 49-51 Lao 'o e Komisiona 'i ai mafai fakalao ke makatu'unga ha fokotu'u mei he Komiti Fale Alea ki ha ngāue ke fakatotolo'i 'e he Komisiona	71
Fokotu'u ke tali 'a e Lipooti Folau faka-Fale Alea fika 1/2024	72
Pāloti 'o tali Lipooti Folau faka-Fale Alea fika 1/2024.....	72
Fokotu'u Sea malava ke toloi Falé ka 'oku ngali ongoongosia kau Memipa.....	72
Poupou ke toloi 'a e Falé.....	72
Pāloti 'o tali ke toloi 'a e Fale Aleá ki he uike kaha'ú	72

Toloi 'a e Falé ki he Monité.....	72
Kelesi.....	73

Fale Alea ‘o Tonga

Aho: Tu’apulelulu, 04 ‘Epeleli 2024

Taimi: 1020-1025 pongipongi

Sātini Le’o: Me’a mai ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea. (Lord Fakafanua)

(Pea na’e me’a hake leva ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea, Lord Fakafanua ki hono me’a’anga.)

Eiki Sea: Mālō homou laumālie Hou’eiki, kole atu kia Tongatapu 5 ke tataki mai e lotu e pongipongi ní.

Lotu

(Na’e tataki ‘a e lotu ‘o e pongipongi ní ‘e he Fakafofonga Kakai ‘o Tongatapu 5, ‘Aisake Valu Eke.)

<002>

Taimi: 1025-1030

... (Kei hoko atu pē ‘a e lotú.) ...

<002>

Taimi: 1030-1035

... (Kei hoko atu pē ‘a e lotú.) ...

<002>

Taimi: 1035-1040

... (Kei hoko atu pē ‘a e lotú.)

Eiki Sea: Fakamālō atu ki he Fakafofonga ‘o Tongatapu 5 he tataki mai e lotu ‘o e pongipongi ní. Kole atu ki he Kalaké ke ui e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Falé.

Ui ‘a e Fale

Kalake Tēpile: Tapu mo e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Aleá, tapu mo e ‘Eiki Palēmiá mo e Hou’eiki Minisitā ‘o e Kapinetí. Tapu mo e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Hou’eiki Nōpele ‘Ene ‘Afió pea tapu mo e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kakaí kae ‘atā ke fakahoko hono ui ‘o e Falé ki he ‘aho ní, ‘aho Tu’apulelulu 04 ‘o ‘Epeleli 2024.

‘Eiki Sea ‘o e Fale Aleá, ‘Eiki Palēmiá, ‘Eiki Tokoni Palēmiá, ‘Eiki Minisitā Fonuá & Ngaahi Koloa Fakanatulá, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’akí & Fakalakalaka Faka’ekonōmiká, ‘Eiki Minisitā ki Mulí mo e Takimamatá, ‘Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Lalahí, ‘Eiki Minisitā Ngoué, Me’atokoní & Vaotātā, ‘Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Fakalotofonuá, ‘Eiki Minisitā Pa’angá & Palani Fakafonuá, ‘Eiki Minisitā Mo’uí, ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō, ‘Eiki Nōpele Tu’ilakepa, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana, ‘Eiki Nōpele Nuku, HSH Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili, Tevita Fatafehi Puloka, ‘Uhila Moe Langi Fasi, Mateni Tapueluelu, ‘Aisake Valu Eke, Dulcie

Elaine Tei, Paula Piveni Piukala, Johnny Grattan Vaea Taione, Kapelieli Militoni Lanumata, Taniela Liku'ohihifo Fusimalohi, Mo'ale Finau, Veivosa Light of Life Taka, Vātau Mefi Hui.

‘Eiki Sea kole ke u toe fakaongo mu’a. ‘Eiki Minisitā Pa’anga & Palani Fakafonuá, ‘Eiki Nōpele Nuku, HSH Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili, Mateni Tapueluelu, Veivosa Light of Life Taka, Vātau Mefi Hui. Sea ko e ngata’anga ‘o e taliuí.

Poaki

Ko e poaki ‘oku ma’u hení ko Mo’ale Finau ...

<002>

Taimi: 1040-1045

Kalake Tēpile: ... poaki mai ‘i he fakataha ‘o e ‘aho ni. Kotoa ‘o e Hou’eiki Mēmipa ‘oku ‘ikai ke tali mai honau ui ‘oku ‘i ai ‘a e tui ‘oku nau me’a tōmui mai pē. Mālō ‘Eiki Sea.

Me’a ‘Eiki Sea

‘Eiki Sea: Fakatapu ki he ‘Afio ‘a e Ta’ehāmai ‘i hotau lotolotonga, tapu pea mo ‘Ene ‘Afio Tama Tu’i, Tupou VI, kae 'uma'ā ‘a e Ta’ahine Kuini, Nanasipau’u, tapu atu ki he ‘Eiki Palēmia kae 'uma'ā ‘a e Hou’eiki Minisitā, tapu atu ki he Hou’eiki Fakafofonga ‘o e kau Nōpele, kae 'uma'ā ‘a e Hou’eiki Minisitā, tapu atu ki he Hou’eiki Fakafofonga ‘o e kau Nōpele, tapu pea mo e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kakai.

Mālō ho’omou laumālie ki he pongipongi ni Hou’eiki, hoko atu ‘a e fakataha ‘a e Fale ni ‘i he ‘aho ni hili ‘a e toloi mai ‘a e Fale ‘i he konga lahi ‘o e māhina ko Mā’asi, hangē pē ko e ngaahi ngāue na’e toloi mai ki he fakataha hoko ‘a e Fale, ‘i he pongipongi ni te tau kamata ‘i he me’a makehe na’e poaki mai ki he Sea ‘i he pongipongi ni.

‘Uluaki pē ko e līpooti mei he ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, mo e Sipoti ko e hili pē ho’o me’a te u tuku ‘a e faingamālie ki he ‘Eiki Palēmia ke me’a mai ki he Fale. ‘Eiki Minisitā me’a mai.

Maa’imoa ola Pilinisi Taufā’ahau he sipoti ngaahi kolisi

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Mālō ‘a e laumālie ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea ‘o Tonga, laumālie ‘a e ‘Eiki Palēmia, ‘uma’ā ‘a e Hou’eiki Kapineti, laumālie ‘a e Pilinisi, pea mo e Hou’eiki ‘o e Fonua kae 'uma'ā foki ‘a e laumālie ki he Hou’eiki Fakafofonga.

‘Eiki Sea, ko hono ‘oatu ‘i he pongipongi ni ‘oku ne hā fo’ou mai ai ‘a e hengihengi pea mo e ‘aho fo’ou, ‘a e māa’imoa ola na’e fai ‘e he Tama ko Pilinisi Taufā’ahau Manumataongo, ‘i he mala’e ko Teufaiva. ‘I he uike ni na’e hoko ai ‘a e lekooti fo’ou ‘i he *athletic*, ko e tolo *discuss* na’a ne ikuna ai ‘a e metali koula ko e fe’unga pea mo e mita ‘e 15, ko e toki ikuna eni ‘i he senituli fo’ou ni, ha taha pea mei he Fale ‘o Ha’a Mohefofo ‘a e tu’unga ko eni ko e māa’imoa ola ‘i hono ta’u 10.

‘Eiki Sea ko e ongoongo ia ‘oku ‘oatu he fonua ni, ke mea’i ‘e he fonua kae 'uma'ā ‘a e hako tupu ‘o e kakai, māa’imoa ola pea mo e tuku fonua ‘oku fai ki langi kae 'uma'ā ‘a e tanumaki ‘oku fai ki he kaha’u.

‘I he senituli kuo hili ‘i he 1935 kei māa’imoa ai ‘a Pilinisi Tāufa’ahau ‘i he Kolisi ko Nāfualu, na’a ne ikuna ai ‘a e puna ‘akau, pea ko e taimi ia na’e faingata’a ai ‘a e puna ko ia he na’e ‘ikai mahino ‘a e ‘akau na’e ngāue’aki na’e telelele mai pē, he kupu’i siale ‘i he ngaahi ‘aho ko ia ‘o fai’aki ‘a e teuaki ko ia ‘o e puna ‘akau.

Ko e taha ia ‘o e ngaahi māa’imoa ola ‘o e 1935 Kolisi ko Nafualu, pea ko eni ko e 2024 eni kuo toe māa’imoa ola ai ‘a e ki’i Tama ko Pilinisi Tāufa’ahau Manumataongo ‘i he Kolisi ko Tupou pē. Ka ‘oku ‘i Toloa ‘i he ‘aho ni ‘a e ikuna kāfakafa ko ia mo e talamonū atu ki he tokotaha na’a ne fai ‘a e teuteu ko Siulolo ‘Ahio, kae 'uma'ā ‘a e kolisi kae pehē ki he Puleako ‘a e ikuna kāfakafa ‘oku fai ai ‘a e fiefia mo e fakahoko atu ki he Feitu'u na, ko e ‘uhinga ko e Feitu'u na foki na’a ke kau mo koe he ngaahi sipoti lelei ‘i he kaha’u, ‘aneafi, pea ‘oku ‘i ai ‘a e fiefia ai mo e fakahā atu ke mea’i ‘e he fonua kae 'uma'ā foki ‘a e Fale Alea ‘o Tonga, mālō ‘aupito ‘Eiki Sea.

‘Eiki Sea: Me’a mai ‘a e ‘Eiki Palēmia.

‘Eiki Palēmia: Tapu mo e Feitu'u na ‘Eiki Sea, tapu pea mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale Alea kae ‘atā pē mu’a ke ‘oatu ‘a e ki’i ongoongo pē. Kae kimu’a ai ko u fie kaungā fiefia pē mo e Minisitā Sipoti, Minisitā ko eni ‘o e *MIA* ‘i he lava me’a ko eni ‘a e Tama Pilinisi, pea ‘oatu ai pē mo e talamonū ki he’etau fānau ako ‘i he toe ko eni ‘a e ‘aho ‘e 2, ‘aho ‘o e sipoti fakakolisi.

Fakafisi Palēmia mei he lakanga Minisita Tau Malu’i Fonua & fakafisi Hon. Fekita ‘Utoikamanu mei he Minisita ki Muli & Takimamata

Sea, ko e fakahoko atu pē Sea ki he Tu’utu’uni ‘a e *Privy Council* hono 33, ‘i he ‘aho 28 ‘o Mā’asi, ...

<005>

Taimi: 1045-1050

‘Eiki Palēmia: ... ‘o anga pehē ni. ‘A ia ‘oku fakafisi ai pe ‘a e motu’a ni mei he Potungāue ko eni e Kau Tau Malu’i Fonua ‘a ‘Ene ‘Afio *effective* mei he ‘aho 28 ‘o Ma’asi. Pea ‘oku fakafisi ai pe mo e Minisitā ki Muli pea mo Fekita ‘Utoikamanu mei he Potungāue ko eni ki Muli *effective* mo ia he ‘aho 28.

Minisitā fo’ou ki he Takimamata ko Dr. Viliami Uasikē Latū Minisitā fo’ou leva ki he *MEIDECC* ko Fekitamoelea ‘Utoikanamu. Pea ki he ongo *post* ko eni ongo Minisitā ‘e ua ko eni e *Defense* pea mo e *Foreign Affairs* ‘oku fakahoko mai pe ‘oku fakatatali ki he kaha’u. Sea ko e ongoongo ia ko ē fekau’aki pea mo e kau Minisitā.

Tali Fakataha Tokoni ke fakanofu Komisiona Fakafepaki’i Faihala

Ka na’e ‘i ai pe mo e tu’utu’uni pe fakafiefia pe ‘e taha Sea ke toe fakahoko atu ai pe Sea. Ko

hono tali ai pe ‘o e fakanofo ‘o e *Anti-Corruption Commissioner* tali ke *contract* ta’u ‘e nima pea kamata mei he ‘aho ‘uluaki ‘o Siulai.

Sea ‘oku kau eni he makamaile mahu’inga ‘a ‘etau ngāue mai eni he ta’u lahi talu hono tali ko eni e Lao ki he *Anti-Corruption* pea ‘oku tau a’u mai eni tau ofi ki he tepi ‘oku ‘osi ‘i ai pe ki’i seniti ke fai’aki hono teuteu’i e ‘ofisi ‘o e tokotaha ko eni. Ko e loea eni mei Nu’usila ke kamata ai pe ‘ene fakahoko fatongia ‘i he ‘aho 1 ‘o Siulai, ka toki ‘i ai pe ha toe ngaahi ongoongo ‘oku fekau’aki mo e me’a ko ia ‘e toki fakahoko atu, ka ‘oku fai e teuteu ‘a e Pule’anga ‘a e ‘ofisi ko eni ke ‘i ai ‘a e tokotaha ko eni ke kamata ‘ene ngāue mei he ‘aho 1 ‘o Siulai ‘i he ta’u ‘e nima. Ko e ki’i ongoongo pe ia Sea fie fakahoko atu ki he Feitu’u na kae ‘uma’ā ‘a e Fale Alea mālō.

Eiki Sea: Tongatapu 4 me’a mai.

Fehu’ia hingoa ‘o e Komisiona Fakafepaki’i e Faihala

Mateni Tapueluelu: Tapu mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea mālō ho’o laumālie ki he pongipongi ni. Fakatapu atu ki he ‘Eiki Palēmia mo e Hou’eiki Mēmipa Fale Alea ‘o Tonga. Sea ko u fakamālō pe ki he ‘Eiki Palēmia ‘i he ongoongo kuo ‘omai he pongipongi ni, ka ko ‘eku fakafehu’i pe Sea ko e ‘uhinga ko e Hou’eiki Minisitā ‘oku fakahoko mai ‘oku ‘omai e hingoa, ka ko e *Anti-Corruption Commissioner* ‘oku ‘ikai ke ‘omai hingoa ko e kole atu pe ‘e lava ke fakahoko mai pe kuo mahino ko ē ‘e fakanofo. Ko e kole pe ia Sea mālō.

Eiki Palēmia: Sea kātaki pe he toe tu’u hake ki ‘olunga ‘oku ma’u pe faingamālie ke tali pe ‘a e fehu’i ko eni mei he Fakafofonga Tongatapu 4. Ko e tokotaha ko eni ko e loea mei Nu’usila *James Christopher LaHatte* ko e hingoa ia ko ē ‘o e matāpule ko eni ko e loea ‘i Nu’usila ‘ai ke ngāue he ta’u ‘e nima pea ‘e kamata mei he ‘aho 1 ‘o Siulai mālō Sea.

Eiki Sea: Tongatapu 7.

Hoha’a lahi Tongatapu 7 ki he tu’unga palakū ‘i ai ‘a e falemālōlō ‘i he sipoti ‘i Teufaiva hufanga he fakatapu

Paula Piveni Piukala: Tapu mo e Sea pea tapu mo e kau Mēmipa. Sea ko u fakamālō atu pe he ‘omai e ki’i faingamālie. ‘Oku ‘i ai pe ki’i me’a ko e ki’i fehu’i pe ki he Minisitā ‘a e *MIA* na’e lava atu ‘a e motu’a ni ‘o mamata he maa’imoa ‘a e Pilinisi he na’a ku ‘i he ...ko e ‘uhinga na’a ku ‘i ai ai ko e fakaafe ‘a e ki’i tangata sipoti pe ko Sanitesi Latū ko hoku tokoua. Pea ko e me’a na’a ku hoha’a ki ai Sea pea ko u ‘ilo ‘oku hoha’a pe ki ai mo e kakai ‘o e fonua. Me’apango pē ko ‘eku ‘ohake me’a ko eni ka ‘oku mahu’inga.

Ko e fale *bathroom* tu’unga palakū lahi Sea ko u kole atu kapau ‘oku ‘i ai ha faingamālie ho kau ngāue ke nau ō, ke ‘i ai mu’a ha fakatamala ‘a e Minisitā ‘oku anga fēfē hono tokanga’i ‘a e fu’u ‘aho ‘a e fu’u ‘aho kakai lahi ki he me’angāue ko eni ki he fānau. Na’e ‘i ai ‘eku hoha’a lahi ‘aupito ...

<007>

Taimi: 1050-1055

Paula Piveni Piukala : ... 'eku sio ki he tu'unga 'oku 'i ai e fale ko ia. Pē 'oku anga fēfē 'etau ngāue pē 'oku tau fakatokangaekina 'a e ngaahi me'a 'oku fekuki mo e hako tupu. *These are the young athlete olympians* ko e fale ko ē ke nau ngāue'aki 'oku fu'u ta'efe'unga 'aupito ia ki he sio 'a ha fu'u fonua maama hangē ko e fonua ni. Ka ko e 'ai ki he Minisitā me'a ní 'oku 'ikai ke 'i ai ha fa'ahinga *mechanisms* 'i ha ngaahi ouau lalahi pehē 'oku ai hano ki'i *funding* ke 'i ai ha taha ke ne tokanga'i. Tau sio kātoa pē he'etau ō ki mulí ko 'etau hū atu pē kuo hū mai 'a e kau *cleaner* 'o fai 'enau ngāue, ke fakapapau'i 'oku tokangaekina 'a e fānaú mo e hako tupu.

Hoha'a ki he toe fakanofu Minisitā 'a e Minisitā na'e 'osi to'o 'e he Tu'i 'ene falalá mei ai

Ko e hoko atu pē Sea ki he fakahoko mai 'e he Palēmiá fekau'aki mo e ngaahi fokotu'utu'u. 'Oku 'i ai e hoha'a ia 'a e motu'a ni he'ene tu'u 'ao'aofia pehē. Ko e, pea 'oku 'i ai 'eku hoha'a 'aku ia ki he anga 'etau 'unu ki he kaha'ú he'ene tu'u pehē. Te u 'oatu fakatātā mo'oni pē. Ko e tohi na'e fakahoko maí to'o 'Ene *confident* mo 'Ene *consent* he ongo Minisitā 'e 2, kau ai 'a e Takimamata pea mo e *Foreign Affair* 'o to'o ia. Kae toe fakanofu pē ia he toe Minisitā 'e taha. 'Oku ki'i ongo faikehe kia au 'Eiki Sea. Ko e hā e to'o e *confident* mei he fakahoko e fatongia ē kae *confident* hono fakahoko fatongia he tu'unga tatau pē. 'Oku ou hoha'a pea hangē ko ení Sea. Pē ko e hā hono mo'oni, ka 'oku 'osi 'asi mai mei he ngaahi *media* mulí hono tāpalasia 'Ene 'Afio 'e he fakakaukau ko eni. Ko e 'uhinga 'Ene to'o 'Ene *confident* he 'oku 'i ai 'Ene *interest* 'ana ke 'omai hono... 'A ia 'oku, neongo 'oku faingata'a e me'a ko ení Sea ka 'oku mahu'inga ke tau talanoa ...

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi : Sea ...

Paula Piveni Piukala : ... he ko e Fale ko eni kapau na'a tau fai tu'utu'uni.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi : Kole pē mu'a pē 'e lava ke u tokoni ange ki he Fakafofonga.

'Eiki Sea : 'E tali pē tokoni mei he 'Eiki Minisitā ?

Paula Piveni Piukala : Sea ko 'eku kole pē ki he 'Eiki Minisitā ke toki 'oange pē hano taimi.

'Eiki Sea : Hoko atu Fakafofonga.

Paula Piveni Piukala : ... kae hoko atu pē 'eku fakamalangá he 'oku 'ikai ke laumālie kovi ia. Ko e laumālie ko ē 'oku ou hoha'a atu he'ene tu'u hangē 'oku 'ikai ke 'ata lelei mai e kaha'ú. Kia au, tau 'osi 'ilo kātoa pē e Konisitūtoné 'ikai ke toe me'a ia ke toe fakamatala atu.

Fakatonutonu mei he Pule'anga ko e fokotu'utu'u e Kapineta na'e mokoi ki ai e Tu'i 'i he Fakataha Tokoní

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi : Sea fai ha fakatonutonu atu e Fakafofonga kātaki. Sea tapu mo e Feitu'ú na. Sea ko e ngaahi fokotu'utu'u ko eni ko ē 'oku me'a mai ki ai e Fakafofongá Sea na'e toe fakafoki pē ia ki he *Privy Council* pea na'e mokoi ki ai 'a 'Ene 'Afio. Mālō Sea.

Paula Piveni Piukala : Sea ko u fakamālō pē ki he fakatonutonu. Ka te u fie fakahā loto tau'atāina eni Sea 'oku 'ikai ke 'i ai ha mafai he *Privy Councils*. Ko e mafai 'oku 'i he'ene 'Afió pē. Ko e ngaahi fakamatala ko eni te tau 'alu hē ai pē. Ko e fatongia 'o e *Privy Councils* ko hono fatongia ko e fale'i pē 'Ene 'Afió. 'Ika ke toe 'i ai ha'ane fatongia faka-*Executive* ke faitu'utu'uni holo heni ko e poini ia 'oku ou...

'Eiki Tokoni Palēmia : Fakatonutonu atu Sea.

'Eiki Sea : 'Eiki Tokoni Palēmia me'a mai.

'Eiki Tokoni Palēmia : Fakatonutonu atú 'Eiki Sea, ko e tu'utu'uni 'Ene 'Afió 'i he Fakataha Tokoni, ko e tu'utu'uni ia 'oku fakalaó pea 'oku 'asi pē ia 'i he Konisitūtone. Pea kapau 'oku fie Tu'i ia, pea ne hanga ā 'o fakata'e'aonga'i ...

Paula Piveni Piukala : Sea, ko e tali ko ia na'e fai 'e he 'Eiki Tokoni Palēmiá ki he 'Ene 'Afió ko e tali ia na'e tupunga ai 'a e hoha'a 'a e kakai 'o e fonua. Ko e tali ko iá ko e faka'ilonga ia 'oku 'ikai te ne hanga 'o faka'apa'apa'i 'a e mokoi 'Ene 'Afió, ko e fie Tu'i ia.

'Eiki Tokoni Palēmia : Sea.

Paula Piveni Piukala : Hala ke 'i ai ha'aku tali ke fakahā ai 'a e makatu'unga 'oku ne taukave 'akí.

'Eiki Sea : Ko ho'o fakatonutonu 'Eiki Tokoni Palēmia ?

'Eiki Tokoni Palēmia : Ko ia.

'Eiki Sea : Me'a mai.

'Eiki Tokoni Palēmia : Fakatonutonu atú ko e tali ia ko iá 'oku tali fakalao ki he me'a fakalao pea 'oku 'ikai ko ha me'a ia ke tau alea'i 'etautolu heni. Ko e me'a ia 'a e feitu'u kehe. Tau foki tautolu ki hotau fatongiá 'Eiki Sea ko e fa'u Lao. Ko e me'a ko eni na'e lipooti atú ko e tu'utu'uni ia mei he 'Ene 'Afió 'i he Fakataha Tokoni. Pea kapau tau toe fakaanga'i 'etautolu ia 'ikai ke 'ilo pe ko e hā 'a e me'a 'oku hokó.

Paula Piveni Piukala: 'Oku ou fakamālō atu au ia Sea 'a e lava 'e he 'Eiki Tokoni Palēmia 'o talamai ko e tu'utu'uni ia 'a e Fakataha Tokoni ...

<008>

Taimi: 1055-1100

Paula Piveni Piukala: ... 'a e na'e fakafepaki ki aí. Ta 'oku ne 'ilo'i lelei pe ko e tu'utu'uni ia 'a 'Ene 'Afió fakahoko mai 'e he Fakataha Tokoni kae tali fie lahi atu pe

'Eiki Tokoni Palēmia: Ko e me'a eni na'e lau atu aí. 'Oku 'ikai mahino ki ai.

Paula Piveni Piukala: Te'eki 'angataha ke hanga 'e he tohi 'a 'Ene 'Afió 'o maumau'i e Konisitutoné. Ko e tali na'e 'oatu 'e he 'Eiki Tokoni Palēmia 'o hoko ai 'a e fakamole lahi ko eni 'o a'u ...

'Eiki Palēmia: Sea te tau tipeiti 'i he 'aho ni pe te tau 'alu ā ki he 'etau 'asenitá. He 'oku lava lelei pe ia 'o fai ha'amau fakatonutonu.

Paula Piveni Piukala: 'Oku mahu'inga 'a e me'a 'oku ou fakatalanoa ai ki he kaha'u e fonuá.

'Eiki Palēmia: Ko e fehu'i ko ē 'e tahá 'osi e me'a 'a e Fakafofongá 'oku ne teke 'a e Tu'utu'uni 'a e *Privy Council* 'i he 'uluaki ha'u ko ē 'o talamai e *loss 'a e confidence*. Ko eni 'oku mafuli leva ia 'o pehē 'oku 'ikai ha *power* ia 'a e *Privy Council*. Pea hangē ko e fakama'ala'ala atu ko eni 'a e *DPM* 'a e Tokoni Palēmiá kātaki. Ko e tu'utu'uni eni 'a 'Ene 'Afió 'i he Fakataha Tokoní. Kapau 'oku toe 'i ai ha me'a 'oku kehe mei ai, 'oku toe faka'uhinga kehe 'a e Fakafofongá ia Sea pea ko u kole ke ke *final* ā ai ke mahino ko e tu'utu'uni 'a 'Ene 'Afió 'i he Fakataha Tokoní. Mālō.

Paula Piveni Piukala: Ko e 'uhinga foki ia Sea 'eku feinga ke fakama'ala'alá ko e mahino 'a e motu'a ni ko ē Konisitutone ko e mafai 'oku 'i he 'Ene 'Afió 'ikai ko e Fakataha Tokoní. Mou lau 'a e kupu 50 ko e sino fale'i pe. 'Ikai ha me'a ko ha Fakataha Tokoni. Ko e poini 'oku ou hanga 'ohaké Sea ko hono 'uhingá he na'a nau ...

'Eiki Palēmia: Sea fakatonutonu atu.

Paula Piveni Piukala: Ko hono 'uhingá he na'a nau fakamole e tukuhaú ...

'Eiki Palēmia: Fakatonutonu atu.

Paula Piveni Piukala: Ko e 'uhingá ko 'enau talangata'á.

'Eiki Palēmia: Fakafofonga ko e fakatonutonu.

'Eiki Sea: Fakatonutonu Tongatapu 7. Me'a mai 'Eiki Palēmia.

'Eiki Palēmia: Ko e fakatonutonú eni Sea kuo 'osi tu'o tolu pē eni hono 'oatu. Ko e tu'utu'uni 'a 'Ene 'Afió 'i he Fakataha Tokoní. 'Oku 'ikai ko e tu'utu'uni 'a e Fakataha Tokoní, ko e tu'utu'uni 'Ene 'Afió 'a ia na'e 'osi fakahoko atu 'e he Tokoni Palēmiá.

Paula Piveni Piukala: Ko e poini ia Sea 'oku ou 'uhinga ki aí he ko e fakahoko mai 'e he Minisitā e *MOI* ko e, na'e 'osi fakafoki e tu'utu'uni 'e he Fakataha Tokoní. Ko e 'uhinga ia 'eku fiema'u e *clarity* ko iá ke tau mahino'i ko 'Ene 'Afió pē pea mo e Falé ni mo e Kapineti. 'Oku 'ikai ke kau ha Fakataha Tokoni.

'Eiki Palēmia: Tuku pē ke ...

Paula Piveni Piukala: Fakataha Tokoní ko e fale'i pe.

'Eiki Palēmia: Ko e fakatonutonu atu Sea. Ko 'etau talanoa pē ko ē ki he Fakataha Tokoni 'oku 'afio ai 'a Tupou pea ko e taimi ko ē 'oku 'omai ai 'enau tu'utu'uni 'oku fakalea mai 'oku finangalo 'Ene 'Afió ki ai 'i he fale'i 'a e kau Fakataha Tokoní.

Paula Piveni Piukala: Ko 'eku poiní ia Sea.

'Eiki Palēmia: Pea Sea ko u kole atu pē ke ke 'ai ā he 'ikai pe ke mahino ia ki he Fakafofonga ni ...

Paula Piveni Piukala: Ta ko ē 'oku nau 'ilo lelei pē.

Tali 'e he Seá fakatonutonu tukuatu mei he Pule'anga fekau'aki mo e tu'utu'uni 'Ene 'Afio 'i he Fakataha Tokoni

'Eiki Sea: Tongatapu 7 'oku ou fakatokanga'i e me'a 'oku ke me'a mai ki ai pea 'oku ou tali e fakatonutonu 'oku me'a mai ki ai e 'Eiki Tokoni Palēmiá pea mo e 'Eiki Palēmiá. Ko e tu'utu'uni 'oku feme'a'aki ki ai 'a e Hou'eiki Fakafofonga 'oku fekau'aki ia pea mo e tu'utu'uni 'a 'Ene 'Afio 'i he Fakataha Tokoni.

Paula Piveni Piukala: Ko ia Sea.

'Eiki Sea: Me'a mai 'oku toe ho miniti 'e 4.

Paula Piveni Piukala: Ko ia Sea. Ko e 'uhinga ia 'eku laú, ta ko ē 'oku nau 'ilo pē kae 'uluaki 'omai e 'uluaki tohí ia pea nau hanga nautolu ia 'o *rubbish*'i, ko e poini ia 'a'akú Sea.

'Eiki Palēmia: Sea.

Paula Piveni Piukala: 'Osi pea nau fakamole e tukuhaú ko 'enau puna ki Niua ...

'Eiki Palēmia: 'Ai ki he Fakafofonga ke ne fakafoki 'ene lea 'o pehē 'oku *rubbish* pe 'oku fakaveve.

Paula Piveni Piukala: Te ke fakatonuhia'i fēfē Sea 'a e pehē atu ...

'Eiki Palēmia: Toki 'osi pē hono fakatonutonu ...

Paula Piveni Piukala: 'A e pehē mai he 'e tohí ...

'Eiki Palēmia: Ke ke me'a ange ki ai 'oku hala, kae kei fai pē. 'Oku 'ikai pē ke ne toka'i 'e ia e Feitu'u na kae 'uma'ā e Falé ni Sea. Mahalo 'oku sai ia ki he'ene kau fanongo mai ko ē 'a'ana.

Paula Piveni Piukala: Sea te ke fakatonulea'i fēfē ...

'Eiki Palēmia: Ka 'oku faifai ma'u pē 'ene me'a ko ení Sea.

'Eiki Sea: Tongatapu 7 me'a mai ha fakalea 'oku loto hangamālie ki he kau Fakafofongá ke ...

Paula Piveni Piukala: Ko ia. Tau pehē pē nau hanga 'o 'ai'ai noa'ia'i. Fēfē ia? Ko 'eku 'uhingá he na'e pehé ni.

'Eiki Sea: Ko ia mālō.

Paula Piveni Piukala: Na'e fakahoko mai, nau 'ilo lelei pē na'e fakahoko mai 'e he tohi mei he *Privy Council* 'a e mokoi 'Ene 'Afió, ta ko ē 'oku nau 'ilo lelei pē ka ko e tali na'a nau 'ái na'a nau angatu'u nautolu he lau 'a'akú ia, *my opinion*. He 'uhinga ko ení, ko 'enau pehē atu 'oku ke maumau'i 'e koe e Konisitūtoné pea 'oku ou kei falala pē au pea te u kei ngāue pē au mo e Minisitā 'oku ke ta'efalala ki aí, 'oku ou lau 'e au ko e angatu'u.

'Eiki Palēmia: Fakatonutonu atu Sea.

Paula Piveni Piukala: Ko e poini ia 'eku hanga 'ohaké.

'Eiki Palēmia: Ko e angatu'ú ē 'ene pole'i 'a e 'ulu 'o 'Ene 'Afió. Ko e me'a ia 'oku ui ko e angatu'ú ia. 'Oku 'ikai ke u pehē ko ha toe me'a eni ia ...

Paula Piveni Piukala: Sea.

'Eiki Palēmia: 'Oku toe fakafekiki'i hangē pē ko ē kuo tau 'osi mea'i kotoa. 'Ai ke kehekehe 'a e lēvolo ko ía pea mo e talanoa ko eni pea mo e me'a ko eni na'e me'a atu ko ē he Tokoni Palēmiá Fakafofonga. Mālō.

Paula Piveni Piukala: 'Ikai ke u 'amanaki au ki ha kakai ako lelei pehē 'e kei piki pē he fu'u tu'unga vevé. Ko e me'a ko ení 'oku ou 'osi fakama'ala'ala he na'e *headline* ia 'i he *newspaper* 'o e 'aho ko ía ...

<002>

Taimi: 1100-1105

Paula Piveni Piukala: ... ko 'eku, kae kehe Sea, 'oua 'ai ke mole 'etau taimí he talanoa, ko e me'a eni 'oku mo'oní. Ka ko e me'a 'oku ou hoha'a au ki ai Sea 'a e anga 'a e tu'u 'a e tu'u ko ē. *Loss* 'ene *confident* 'unu ki hē pea talamai tuku ava pē 'ē. Ko e me'a ko ē 'oku ou ongo'í 'a e 'ikai ke, 'etau ongo'i, ko e anga eni e fakalea e ngaahi mitia mulí pea 'oku ou tui 'oku *aware* ki ai 'a e taha kotoa he Falé ni. Ko e *attack* pehē tokua ko e *attack* eni 'Ene 'Afió 'a e temokālatí he 'oku 'i ai 'ene *interest* ke 'omai 'ene kakai 'ana ki he Minisitā ko ē 'e ua ko ē. Ko e me'a ia 'oku ou ongo'í 'e au 'oku tu'u, 'oku 'i ai 'ene tu'u 'ao'aofia ka 'o kapau na'a tau fai hotau ...

'Eiki Tokoni Palēmia: Sea fakatonutonu atu 'Eiki Sea.

Paula Piveni Piukala: Fatongiá ke malu'i 'Ene 'Afió 'i he Falé ni ...

'Eiki Tokoni Palēmia: Tau talanoa pē he laó ...

Paula Piveni Piukala: Ke fakangata e fa'ahinga fakakaukau ko ē.

'Eiki Tokoni Palēmia: Fakatonutonu atú, tau talanoa pē he laó, 'oua 'e lau e 'omai 'a e me'a 'a e nusipepá ke alea'i he Falé ni.

Paula Piveni Piukala: Sea.

'Eiki Tokoni Palēmia: Talanoa pē he lao, tuku he lao.

Paula Piveni Piukala: Koe'uhi ...

'Eiki Tokoni Palēmia: Pea tau fiamālie ai Sea.

Paula Piveni Piukala: Ko e 'uhinga ...

'Eiki Tokoni Palēmia: Ko e 'omai ko ē lao 'a e nusipepá, 'oku 'ikai ko ha lao ia ke tau ngaue'aki 'i he Fale 'eiki ni.

Paula Piveni Piukala: Sea ke u ki'i lau atu 'a e fuakava na'a tau faí Sea. Ki'i konga, konga fakamuimuí 'oku pehē, "**ke fai hotau fatongiá he tukuingata hotau poto mo hotau 'atamai ki he lelei 'a 'Ene 'Afió pea mo e fonuá.**" Kapau leva 'oku 'asi atu ki māmani 'oku 'i ai ha fa'ahinga me'a 'e 'ata kovi ai, ko e fatongia e Falé ni, fatongia e mātu'á ni ke nau fakatonutonu ke 'oua 'e 'ata kovi, ko e poini ia 'oku ou hanga 'ohaké. 'Oku 'ata kovi 'Ene 'Afió ki māmani ka ko e *failure* ia e Falé ni, ko e 'uhinga ia 'eku 'ohaké.

Tokanga Palēmia 'oua 'omai fakamahahaló ki Fale Aleá he ko e me'a na'e lipootí ia na'e fakahoko mai mei 'Ofisi Palasi

'Eiki Palēmia: 'E Sea ko e fakatonutonú pē Sea, ko e me'a fa'iteliha pē ha taha foki ia ke ne 'ai ha'ane *opinion* hangē pē ko e Fakafofonga Tongatapu 7, tatau pe ia mo ha nusipepa pe ko ha *t.v* polokalama pe ko e 'ū alā me'a pehē. Ka ko e fo'i me'a ko ē 'oku mahino he 'ahó ní *the fact*, ko e tu'utu'uni ko ení na'e finangalo ki ai 'Ene 'Afió 'i he fale'i 'a e Fakataha Tokoní pea ko e me'a ia 'oku mo'oni ko ē he taimi ní. Ko e fakamahahaló ē Sea 'oku 'ikai ko e feitu'u eni ia ke fai ai e fakamahahaló. Ko 'etau, toe fehu'ia ko eni 'a e tu'utu'uní ko e me'a pē mahalo ia 'a e Fakafofongá ke ne 'aí ka ko e fo'i, ko e *facts* eni pe ko e mo'oni'i me'a eni na'e 'oatú ko e 'uhingá pē ko e tu'utu'uni na'e fakahoko mai ki he Pule'angá Sea mei he 'Ofisi Palasi. Mālō Sea.

Mateni Tapueluelu: Sea fakamolemole ka u ki'i fehu'i pē mu'a ki he 'Eiki Palēmiá he me'a ko ē 'oku me'a mai aí.

'Eiki Sea: Tali pē ho fehu'í ka 'oku toe e miniti 'e taha ke faka'osi mai 'a e malanga 'a Tongatapu 7.

Mateni Tapueluelu: *Oh* pe'i sai.

Paula Piveni Piukala: Mālō Sea. Ko e me'a 'oku ou hoha'a ki ai Sea he na'e 'ikai ke mei hoko e me'a ko ení kapau ko e fo'i mahino ko eni 'oku nau 'omai he pongipongí ní na'a nau mahino 'aki he 'aho ua he 'aho ua ko ē 'o Fepuelí. Mei he 'aho ua 'o Fepuelí *stall* ai e ngāue e Falé ni, fakamole ai e tukuhau e kakaí ke nau puna 'o ō ki Niua ko e kumi 'Ene 'Afió ke fai 'a e fakalelei, ko e 'uhingá ia Sea. 'Osi pea nau ō mai ko e poini ko ē Sea he ko e 'uhingá he kuo 'osi 'ohake ia pe ko e hā e mo'oni aí. Neongo 'oku ou tui au ki ai ki he Minisitā *Defence* ko e Pilinisi Kalauní, neongo 'oku ou tui ki ai ka 'oku ou ongo'i 'a 'ene matamata, hangē 'oku hā ngali koví. 'Oku ou ongo'i e fo'i me'a ko iá ke 'asi mai hangē 'oku 'i ai ha, ko e kupu 17 'o e Konisitūtoné ...

'Eiki Palēmia: Sea.

Paula Piveni Piukala: Fai 'ene pule ...

'Eiki Palēmia: Kapau 'e tokanga Sea ki he fakamatala ko eni 'oku 'omai 'e Tongatapu 7, hangē 'oku ne ma'u 'e ia ha fakamatala 'oku 'ikai tonu ke ne ma'u. He ko e

Paula Piveni Piukala: Fai ha tokanga ki ai Sea.

'Eiki Palēmia: Pea kapau Sea 'e te ne talamai pē 'e ia ...

Paula Piveni Piukala: Mahu'inga e tokanga ki aí he ko māmani.

'Eiki Palēmia: Me'a mai pē Fakafofonga. Fakafofonga na'a ke ma'u ta'efakalao 'a e fakamatala ko ená pe na'a ke ma'u fakalao?

Paula Piveni Piukala: Pe 'oku fakalao pe 'oku ta'efakalao he ko māmani ia. ...

'Eiki Palēmia: Tali mai pē mu'a e fehu'í Fakafofonga.

Paula Piveni Piukala: Na'a mo Sīsū telē ē...

'Eiki Palēmia: Fakafofonga!

Paula Piveni Piukala: 'Oku ne fehu'ia ...

'Eiki Palēmia: Tuku 'a Sīsū ia.

Paula Piveni Piukala: Pe ko e hā 'a e fakakaukau 'a e kakaí fekau'aki mo iá. Ko e fakakaukau eni 'a māmani mei tu'á fekau'aki mo 'Ene 'Afíó ...

'Eiki Palēmia: Sea.

Paula Piveni Piukala: He ngāue 'a e kau tama ko ē.

'Eiki Palēmia: Ko e fehu'i ko eni ke 'omai ha me'a ta'efakalao ki he Falé ni ...

Paula Piveni Piukala: Ka tau mata'ivalea 'e hoko ai e me'a ko ení.

'Eiki Palēmia: Ke ne fakamatala mai 'akí ke tali mai. Na'a ke ma'u fakalao 'a e fakamatala ko ena 'oku ke 'omai ki he Falé ki he Fale Aleá, Fale 'o e laó?

Paula Piveni Piukala: Sea 'oku 'ikai ke u 'amanaki au ki he ako lelei ko ē 'oku ne 'omai e fa'ahinga fakakaukau ...

'Eiki Palēmia: 'Oku tatau pē mo e motu'á ni ...

Paula Piveni Piukala: Ko māmani eni mo e mitiá.

'Eiki Palēmia: Te mau 'amanaki lelei ange mei he Feitu'u na.

Paula Piveni Piukala: Mitia Fisi, mitia Pilitāniá, mitia 'Aositelēliá.

'Eiki Sea: 'Eiki Palēmia kātaki me'a hifo ki lalo. Tongatapu 7, kuo 'osi ...

Taimi: 1105-1110

‘Eiki Sea: Tongatapu 7 kuo ‘osi ho’o taimi, Tongatapu 4 me’a mai mo ho’o fehu’i ki he ‘Eiki Palēmia.

Tokanga pe na’e fokotu’u ‘e he Palēmiá ‘a e ongo Minisita fo’ou ‘o tali he Tu’i ‘i he Fakataha Tokoni

Māteni Tapueluelu: Mālō ‘Eiki Sea, ko e ki’i fehu’i nounou pē ki he ‘Eiki Palēmia ko hono ‘uhinga ko e *issue* ko eni. Ko e ongo Minisitā ko eni kuo ne me’a mai ‘aki Sea, ko e fokotu’u e ia ki he ‘Ene ‘Afio, pea tali ‘e He’ene ‘Afio ‘i he Fakataha Tokoni. Ko e fokotu’u pē ‘a e Feitu’u na ki he ‘Ene ‘Afio pea tali ‘e he ‘ene ‘Ene ‘Afio ‘i he Fakataha Tokoni ‘a e ongo Minisitā ko eni, mālō.

‘Eiki Palēmia: ‘A ia ko e katoa ‘o e ‘u me’a ko eni ko ē ‘oku talí, ko e me’a na’e fokotu’u atu, tukukehe ‘a e ongo potungāue ko eni ‘e 2 ko eni ‘o e *Defence* mo e *Foreign Affair*, ‘oku fakatatali pē ‘oku te’eki ai ke ma’u mai ha ...

Tali & pou pou ‘e Tongatapu 4 ‘oku faka-Konisitutone pe fili ongo Minisita fo’ou

Māteni Tapueluelu: ‘Eiki Sea ‘oku ou pehē ko ‘ene tō ia ‘i he Konisitutone. Ko e mafai ki hono fili ‘o e kau Minisitā, ko e me’a ia ‘a e ‘Eiki Palēmia ‘o tatau ai pē pē ko hai ‘oku ‘Eiki Palēmia. Ko e mafai ki hono tali maí ko e me’a ia ‘a ‘Ene ‘Afio pea ‘oku ngofua ke ‘i ai ha kau fale’i ‘a ‘Ene ‘Afio, tō ‘a e Konisitutone pea ‘oku tali ia pea ‘oku ou pou pou atu Sea, mālō.

‘Eiki Sea: ‘Eua 11.

Fehu’ia tu’unga ‘oku ‘i ai pa’anga mei he MIA ke tauhi mo fakama’a ‘aki fale fakafiemalie ‘i he mala’e Teufaiva

Taniela Fusimālohi: Sea pea mālō pea ‘oku fai ‘a e tapu ki he Feitu’u na kae ‘uma’ā ‘a e kau Mēmipa ‘o e Fale. Ko e me’a ‘uluaki ‘oku ou tokanga ki ai ko e līpooti mai ko eni ‘e he ‘Eiki Minisitā ko ē ‘o e *MIA* pea mo e tu’unga ko ē ‘oku ‘i ai ‘a Teufaiva, koe’uhi he ‘oku mo’oni ‘a e talanoa ia ko eni he ko e ta’u eni ‘e fiha ‘a e palopalema pē ‘a e mala’e Teufaiva. ‘A ia ko e ‘uluaki Sea ko ‘eku fie fehu’i ki he ‘Eiki Minisitā he koe’uhi ko ‘eku lave’i ‘oku ‘i ai ‘a e Kōsilio Sipoti ‘a Tonga, pea ko e fatongia ‘o e Pule’anga ko hono ‘oange ‘a e pa’anga ki he Kōsilio ko ia ke ne tauhi katoa he ko e tu’unga ko ē ‘i he taimi ni ‘oku mokulu māmālie pē ‘a e ngaahi me’angāue ia ko ia, ko Teufaiva ko e *Indoor* na’e kau ia ‘i he fatongia ‘o e Kōsilio ko eni ke ne hanga ‘o tauhi he tu’unga lelei ‘aupito.

Ka ‘oku ‘ikai ke u toe lave’i ‘e au ia pē ‘oku kei fai ‘a e me’a ko ia he ko e me’a ko ē ‘oku fai ‘i he taimi ni ko e tauhi ‘e he potungāue, ka ‘oku ou tui ‘oku ‘ikai ke fakalao ia ko e Lao ko ē ki he *Tonga Sports Council*, ko e fatongia ia ‘o e Kōsilio ke ne tauhi, pea ‘oku ou tui ko e tu’unga ko ē ‘oku ‘i ai ko e ‘uhinga ‘oku tuku pē ia ‘i he nima ko ē ‘o e *MIA*, ko e fatongia ‘o e Pule’anga ‘i he taimi ko ē na’e fokotu’u ai ‘osi hono langá, ‘ange ‘a e pa’anga ki he *Sports Council* ke ne fai ‘e ia ‘a e tauhi pea ‘oku ou tui au ‘oku kei tu’u pē ‘a e *Council* ia, ka ‘oku

‘ikai ke ‘ange pa’anga mo e fatongia ke ne fai, ‘a ia ko e ‘uluaki ia ‘e Sea ‘i he fo’i tu’unga ko ē.

Ko hono ua, ko e tuku ko ē ‘i he potungāue ‘oku ‘ikai ke toe lava ‘a e kakai ia ‘o ō ki ai, ku ou fa’a lele atu pē au ‘i he efiāfi ‘e ni’ihi ke fai ‘eku lele ‘i he mala’e ‘oku talamai ia kuo tāpuni ia, na’e ‘i ai ‘a e taimi na’e faka’atā ia, ‘oku ou tui ko e taimi na’e ‘Eiki Minisitā ai ‘a e Nōpele Tu’ivakanō na’e faka’atā ia. Ko e feitu’u e ke ō ‘a e kakai ‘oku talaange ‘e he Toketā na’e toki ‘osi eni ‘etau sivi ‘i tu’a ‘etau tu’unga mo’ui lelei, ke ō ‘o lue ai ke ō ‘o lele he fu’u mala’e, ka ‘oku hangē ‘oku tātāpuni ia ke ‘oua ‘e fai ha me’a ia ki ai he ko e taha ia e fatongia ha ngaahi mala’e pehē ke faka’ai’ai ‘a e mo’ui lelei ai.

Ka ‘oku ou fehu’i pē ki he Minisitā pē ko e hā ‘a e tu’unga he ‘oku ou tui ko e tu’unga ko ē ‘oku a’u ki ai ‘eku fakamatala’i ko eni ko e tu’unga ko ia ke ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ‘a e pa’anga, ‘oku ‘i ai ‘a e pa’anga ‘i he *MIA* ka ‘oku totonu ke ‘oange ki he Kōsilió, ke fakahoko ‘a hono fatongia kae lava ke tu’u lelei e, he ko e tafa’aki ko ia Sea ‘oku fu’u fakatu’utāmaki ‘aupito he taimi ‘oku fai ai ‘a e ngaahi, ‘oku ‘amanaki eni ke paasi ke fai ai ‘a e ngaahi tau ko eni ‘a e tau mai ko eni he ngaahi *Super Rugby*, pea ‘oku ou fehu’i ki he Minisitā pē ko e hā ‘a e tu’unga ko ē ‘oku ‘i ai.

‘Eiki Sea: Me’a mai ‘Eiki Minisitā.

Kole ke toki lipooti mai Pule’anga he ‘isiu fekau’aki mo e lāunga ‘i tu’unga ta’efe’unga fale fakafiemālie ‘i he sipoti ‘i Teufaiva

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Mālō ‘e ‘Eiki Sea, fakamālō atu ki he Fakafofonga ‘o Tongatapu 7, kae ‘uma’ā foki ‘a e Fakafofonga ‘o ‘Eua, ‘i he ongo fehu’i ko eni ‘oku fekau’aki pea mo e Pa’ake Teufaiva, kae ‘uma’ā ‘a hono ngaahi fatongia ki he kakai ‘o e fonuá, pea pehē foki ki he ngaahi sipoti ko eni ‘oku lolotonga fai ko eni ‘i he Pa’ake Teufaiva.

‘Uluaki pē ko e lāunga ko eni ‘oku ‘omai mei Tongatapu 7 fekau’aki mo e tu’unga ko eni ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi loki fakafiemālie, ‘oku ‘i ai ‘a e kole ke u fai hano toe ki’i vakai, kae toki ‘omai ha ngaahi fakamatala ki ai, he ne u lave’i pē ‘i he ngaahi uike ko eni kuo ‘osi, na’e ‘i ai ‘a e ‘uha lahi na’e ‘i ai, na’e tō ‘i Teufaiva ...

<005>

Taimi: 1110-1115

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: ...Pea na’e taha eni e ngaahi ‘uhinga na’e ta’ofi ai ‘a e teuteu ko ē ‘i Teufaiva ko hono ‘uhingá na’e ma’olunga e vai ‘i he tu’unga ko ē ‘o e *track*. Pea na’e ‘i ai pea mo e ngaahi sipoti kehe na’e ta’ofi ko hono ‘uhingá ke tukuange ke ki’i ‘alu ‘a e vai pea tafe mei ai. Mou mea’i pe foki ko e feitu’u ko eni ko e feitu’u ia ‘oku toka’anga vai mei Sa’anitelū hoko atu ai ‘alu hifo ki ‘api polisi kae ‘uma’ā foki ‘a e konga ko eni ‘oku ‘i ai e Tonga *High*.

Na’e ‘i ai e ngaahi lāunga lahi ‘aupito fekau’aki ko eni ko ē mo e fehu’i mei Tongatapu 7 ngaahi lāunga ‘i he ‘ulungaanga ‘o e fānaú ‘i he’enua ngāue’aki ‘a e fale fakafiemālie pea mo ‘enua hanga ‘o paki ‘a e ngaahi matapā sio’ata kae ‘uma’ā foki ‘a e tu’u’anga ko ē ‘a e vai pea na’e hā mai ai ‘oku ta’etokanga ‘aupito ‘a e ngaahi kolisí kae tautautefito kia kinautolu pule ngāue ki he’enua fānaú ‘i he taimi ‘oku nau ngāue’aki ai. Pea ‘oku ou tui ‘e Fakafofonga Tongatapu

7 te u toe ‘omai ha ngaahi fakamatala lelei ‘aupito kau ki he tu’unga ko eni ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi tafa’aki ko eni.

Ko e tauhi ko eni ‘o Teufaiva mo’oni ‘oku kei tauhi pe ia ‘i he potungāue pea na’e ‘i ai e ngaahi tafa’aki na’e fengāue’aki vāofi ‘aupito pea mo e *Sports Council*. Ka ‘i he tu’unga ko ē ko ē taimi ni ‘oku hulu ange tokolahi ia pea tautautefito ki he ngaahi ta’u ko eni kuo tau sītu’a mei ai tautautefito ki he māhina ko eni lahi ‘aupito e vai. Pea ‘i he’ene pehē ‘oku fakanatula leva ai ke ‘alu hake e vai ia ‘o ma’olunga ‘i he anga ko eni ko ē ‘a e tu’unga ko ē ko ē ‘a e fale fakafiemālie kae ‘uma’ā foki ‘o e tafa’aki ko eni ko ē ‘oku fakapaipa. Pea ko e tu’unga ia ‘oku ‘i ai.

‘Oku ou lave’i atu e ‘uhinga ko ē ‘oku mo hana ai ‘oku ne hanga ‘o uesia ho’omou fānau he taimi ‘oku nau lele ai ‘o holoki honau taimi, kae tuku mu’a ke fai ha toe vakai ki he mātu’a ‘i Teufaiva ke fai ha toe tokoni ki ai kapau ‘oku pehē pea ‘omai ā ‘a e tafa’aki ko eni ko ē mei falemahaki ke nau mau ō mai ‘o pamu ‘a e *track* kae ‘uma’ā foki ‘a e ngaahi loki ke toe fakalelei’i ange.

Ko e mala’e ko eni he taimi ‘oku ‘i ai ‘a e soka ‘oku kehekehe ‘aupito, tu’unga ma’olunga ‘aupito e soka he nau ‘i ai he ‘oku nau toe tokoni mai ki hono tauhi, ka ko e tu’unga ia ‘oku ‘i ai he lolotonga ni. Tuku ke u toe ‘omai ha lipooti ‘amui ange fekau’aki mo e ngaahi loki ko eni kae ‘uma’ā foki ‘a e ngaahi tafa’aki ko eni ke fai hano fakalelei’i ki he ngaahi fiema’u ko eni ‘a kimoutolu ‘oku mou ‘i ai kae ‘uma’ā foki e hako tupu ‘o e fonua.

Ko e taha eni ‘a e ngaahi me’a mo’oni ‘aupito pea ‘oku lolotonga ‘alu pe taimi ia ‘oku tokolahi ange ‘a e hako tupu ia ‘o e fonua ‘i he ‘api ko eni ko e Paaka ko Teufaiva pea mo u mea’i pe ko e ngaahi ‘aho ko eni tau sītu’a mei ai ‘uha lahi faka’uli’ulia na’a ne hanga ‘o uesia ai eni. Ka ko u tui ‘e toe ‘oatu ha ngaahi ongoongo ke mahu’inga ‘aupito kia kimoutolu pea ko u fakamālō atu ‘i ho’omou ma’u mai ‘a e ngaahi tafa’aki ko eni pea mo e tu’unga ko eni ne hanga ‘o uesia ai ‘a e *performance* ho’omou fānau kae ‘uma’ā foki ‘a e tu’unga tokolahi ko ia ‘a e kakai kae toe ‘oatu pe ha ngaahi ongoongo ‘amui ange mālō ‘Eiki Sea.

Kole ki he Pule’anga ke fakaava Teufaiva ke faka’aonga’i he kakai ki he teke ‘a e mo’ui lelei

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea ko u fakamālō ki he tali ‘oku ‘omai. Ka ko e kolé Sea mu’a ke faka’atā ange mu’a e mala’e ‘oku tokolahi ‘aupito e kakai ‘oku ‘osi tala kia nautolu he toketā ke nau ō ‘o lele pe lue. ‘Oku ‘ikai ke toe ‘i ai ha feitu’u ia ‘i Tonga ni Tongatapu ni ke fai ai ‘a e ngāue ko ia ko matātahi pe ka ‘oku ‘ikai ‘alu e kakai ia ki ai. Na’e ‘i ai e taimi ia na’e tokolahi e mala’e Teufaiva he kau lue mo e kau lele ki he mo’uilelei. Ka ko e kole ki he ‘Eiki Minisitā mu’a ke fēfē mu’a. Na’e ‘i ai ‘a e tangata’eiki ko Siaiku kuo si’i pekia na’a ne fai e tokanga. Na’e toki tāpuni pe ia he 7:00 efiafi pe ko e 8:00 kae ‘aukolo mai mu’a e kakai ki hē ke fai e me’a ko eni ‘oku tala he toketā ko e suka mo e toto ma’olungá ‘oku fu’u tohilahi ‘ene ...ka ko e kole atu pe ia ‘Eiki Minisitā mu’a ke faka’atā ange mu’a ‘a Teufaiva ke lele ki he taimi ko ia kae lava ke si’i ō atu e kakai ki ai ‘o fakamālohisino ki he mo’ui lelei.

Ko hono ua Sea ‘oku ou kau fakataha pe he fiefia he lekooti ko eni kuo fokotu’u ‘e he ki’i Tama Pilinisi pea kuo tau talamonū pe ki ai ola lelei na’a a’u ki ha taimi kuo ne fakakfongā’i ai ‘a Tonga ni ‘i he *event* ko ia ‘i he ngaahi sipoti fakavaha’apule’anga.

Tokanga ki he mole taimi tāpuni fakafokifā ‘a e Falé kae lava atu Palēmia mo e Kapineti ki Niuafou’ou ki he tama Tu’í

Ko hono ua Sea ko e me’a ko eni fekau’aki pea mo e ...na’a tau ne toe fakafokifā foki ‘a e tāpuni ‘a e Fale kae tukuange...

<007>

Taimi: 1115-1120

Taniela Fusimālohi : ... ‘a e Pule’angá ke nau ō ‘o fai ‘a e me’a fakafonua ‘oku ui ko e hū louifi. Pea na’a ku, na’e ‘ikai ke u fiemālie he’etau tāpuni fakafokifā ko iá he ko e olá na’a tau hanga ‘o to’o ai ‘a e ngaahi lipooti na’e tonu ke tau sio ki ai mo talanoa. Na’a tau hanga ‘o kalusefai ia, ka nau ō ‘o fai ‘a e ngāue ko eni. Ko e me’a ‘oku ou fie fehu’i au ia ki he...

‘Eiki Palēmia : ‘Eiki Sea fakatonutonu pē ki he lekooti. Na’e hikinima ‘a e Fakafofonga ko eni ki he,, ‘a ia mahalo na’e hiki ta’efiemālie pē ka ko e ‘uhingá pē ‘aku ia ki he lekooti ‘ene me’a ‘aki. Na’e pou pou ia ki he fokotu’u ko ē ke tuku ‘a e lipooti.

Tokanga mole tukupau e kakai he fua fakamole ki he folau Kapineti ki Niuafou’ou

Taniela Fusimālohi: Sea ko ‘eku fakatonutonu ‘a e ‘Eiki Palēmia’ na’e ‘ikai ke u hikinima au ha me’a he ‘aho ko ia. Ko e ‘uhinga ia ‘eku ta’efiemālie. Na’e ‘ikai ke u hikinima he toloi ‘a e ‘u lipooti’i pea na’e ‘ikai ke u hikinima au ki he tuku ko eni ‘a e Falé ka nau ō ‘o fai ‘a e ngāue ko eni.

Sea ko ‘eku fehu’i ‘aku ia ki he ‘Eiki Palēmia’ ‘oku me’a mai ia ‘o lipooti mai e tu’utu’uni ‘a e Fakataha Tokoni kae ‘ikai ke lipooti mai ‘a e me’a ko ē e ‘uhinga na’e ‘uhinga lahi na’e tāpuni ai e Falé. Ko e me’a ‘oku ou mahino’í, nau me’a atu nautolu ‘i he me’a fakafonua ko e hū louifi, kae totongi ia ‘e he tukupau ‘a e kakai ‘enau fononga atu ko ia ki Niua. ‘Oku totonu kapau na’e totongi mei he tukupau ‘a e fonua’ a ‘enau fononga ko ia ki Niua’ tonu ke nau fakafoki mai ia ‘enautolu. He ko ‘enau ō ‘anautolu ia ko eni ko e me’a ia ‘i he me’a fakafonua ia ‘oku ‘ikai ha’ane kaunga ‘ana ki he ‘u me’a faka-Pule’anga. Ka ko u kole ki he ‘Eiki Palēmia’ ke lipooti mai ange ‘enau me’a ko iá he na’e toe mole mo e taimi ia kau sotia he fei’umu mai ...

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki : Sea fakatonutonu.

Taniela Fusimālohi : ..ke talitali kinautolu, kae lipooti mai ange pē ko e hā e me’a na’e hokó

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki : Fakatonutonu Sea.

Taniela Fusimālohi : ...pē na’e totongi ‘e he Pule’angá ‘enau folau ko eni pea ko e hā leva e me’a na’e hoko he’enau folau ko eni.

‘Eiki Sea : Fakatonutonu ‘Eua 11.

Fakatonutonu mei he Pule’anga ne ‘ikai ke fai ha hū louifi

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki : ‘E Sea ko e fakatonutonu’ Sea tapu mo e Feitu’u na mo e

Hou'eiki Mēmipa e Fale. Ko e fakatonutonú na'e 'ikai ke fai hangē ko ha me'a fakafonua ko ha hū louifi. Ko e folau ke fakahoko 'a e fatongia ki he Tu'í. Na'e 'ikai ko ha hū louifi ke fakafonua. Ko hono uá, Sea ko e lōloa hotau Falé tautolu ko 'ene fakalōloa me'á ko e 'ai me'a maumau taimi he Falé ni, ko e 'uhinga ia 'oku lōloa ai. Mālō.

Taniela Fusimālohi : Sea ko u fakatonutonu atu e 'Eiki Minisitā 'oku 'ikai ko ha maumau taimi eni, he ko e me'a kotoa pē 'oku totongi 'aki 'a e tukuhau 'a e fonuá, kuo pau ke tau hanga 'o muimui'i he ko 'etau pisinisi ia 'a e Fale ni ko fē e me'a 'oku 'alu ki ai e tukuhau pea tau 'alu tonu 'o 'eke 'a e fehu'i ko ia.

'Eiki Minisitā Ngoue : Tapu mo e Feitu'ú na pehē ki he Hou'eiki Fakafofonga.

Taniela Fusimālohi : Sea 'ikai ke u ma'u 'e au pē ko e fakatonutonu eni pē ko e ...

'Eiki Sea : Fakatonutonu 'oku miniti 'e taha pē. Me'a mai 'Eiki Minisitā.

Tokanga 'oku tukuhau kotoa pe kakai a'u ki he kau Fakafofonga Fale Alea

'Eiki Minisitā Ngoue : Ko ia. Tapu mo e Feitu'ú na 'Eiki Sea pea pehē ki he Hou'eiki Mēmipa. 'Oku fu'u lahi 'a e ngaue'aki 'e ho'o Falé 'a e fo'i lea ko ia ko e tukuhau 'a e fonua. Ko 'eku fehu'i ko e fakatonutonú 'Eiki Sea, 'oku 'ikai ke tau kau tautolu ia ai? Ko e fakatonutonú ko e lea Tonga ko ē 'oku totonu ke ngāue'aki 'etau tukuhau. Ko e taimi ko ia 'oku fakamavahe'i ai ki he fonuá, 'oku ne hanga 'e ia 'o 'ikai ke kau tautolu 'oku hangē eni ia 'oku 'ikai ke 'i ai ha'atau tukuhau 'atautolu. 'Eiki Sea, uike 2 kotoa pē 'oku to'o 'a e 800 tupu 'i hoku vāhengá ko e tukuhau. Toe fakatau lahi, toe hū koloa mei muli, ka ko e me'a ni 'oku mou totongi tukuhau...

Fakatonutonu 'Eua 11 ko e tukuhau 'oku to'o mei he kau Fakafofonga Fale Alea ko e tukuhau ia kakai 'omai nau vahe ai

Taniela Fusimālohi : Te u fakatonutonu atu 'e au 'ene fakamatalá Sea. Ko e tukuhau mo'oni 'a e *real tax* 'oku to'o ia mei he kakai 'o e fonua. Ko e tukuhau ko ia 'oku to'o meia tautolu 'oku ui ia ko e tukuhau. He ko e tukuhau pē ia 'a e kakai 'oku 'omai ke tau vahe 'aki pea to'o mea'i pē ia 'e he Fakafofonga 5...

'Eiki Palēmia: Sea 'ai pē ki he Fakafofongá kapau ko ha tukuhau ia pea ngata pē ia he Fakafofonga.

Taniela Fusimālohi : .. 'oku to'o ai 'a e peseti 'o tala ko e tukuhau, ka ko e tukuhau pē ia 'a e kakai 'oku tala ko 'etau tukuhau. Ko e me'a tatau 'oku hoko ki he ngāue fakapule'anga.

'Eiki Palēmia : Ko e fakatonutonú ia Sea, ko e hā e tukuhau. 'Oua 'e 'omai e me'a noa'ia mo fakanāfala 'o 'ai he 'etau feme'a'aki pehe ní Sea pea ke fakatonutonu. 'A ia 'oku hangē 'oku tau 'ai 'etau tukuhau totonu pea ai mo e tukuhau.

'Eiki Sea : 'Eua 11 kātaki 'o foki mai ho'o fakamalangá ki ho'o poini.

Taniela Fusimālohi : Ko ia Sea ko 'eku poini 'aku ia, ko 'eku feinga pē ke u fakamaama mu'a 'a e 'Eiki Minisitā ko ē 'o e Toutai ke pehē ko ē ko 'etau tukuhau 'oku tākaki 'etau tukuhau 'o 'omai ai 'etau vahe, pea toe *minus* pē ai pea mo e fo'i peseti ia 'o tala ko e tukuhau

ka ko e tukuhau ia ‘a e peseti ‘e 88 ko ē ‘o e fonuá ‘oku tñnaki mai. ‘E Sea, ko ‘eku ‘uhingá ia.

'Eiki Minisitā Ngoue : ‘Eiki Sea ko e fakatonutonú, ‘oku tau kau he tukuhau...

<008>

Taimi: 1120-1125

Lord Fohe: Ko ‘etau talanoa ki he tukuhau ‘oku fiema’u ‘e au ke u kau ai....

Lord Tu’ilakepa: ...‘Ikai totonu ke ke fai e me’a ko ia ‘i he Fale ni.

<009>

Taimi: 1125-1130

Lord Tu’ilakepa: ... he Falé ni he na’a tau ngāue kākāivi he fonuá ni.

'Eiki Sea: ‘Eua 11 tau, fakama’opo’opo ho malangá pea tau toki foki ki he fokotu’u ko eni e 'Eiki Nōpelé.

Taniela Fusimālohi: Ko ia Sea. Ko e ‘uluakí pē Sea ‘oku ou kole atu pē ke tau hoko atu pē mu’a tautolu. Ko e ‘aho ‘apongipongí ko e ‘aho kakato ia ke fai ai ‘etau sio ki he sipotí. Ko hono uá Sea, ko e me’a ko eni ‘oku ou ‘eke ki he 'Eiki Palēmiá mu’a ke ne hanga mu’a ‘o fai mai ha ki’i lipooti ki he hū louifi ko eni na’e faí. Ko ‘eku ma’ú ‘a’aku Sea ko e ‘uhinga ia na’e tāpuni’i ai ‘a e Falé ka nau ō he koe’uhí ko e tohi na’e ‘omai mei he ‘Eiki Nōpelé ‘o talamai ke,

Kole mei he Pule’anga ke to’o mei he lekootí lea fekau’aki mo e tukuhau

'Eiki Minisitā Fonua: Sea ka u ki’i fakatonutonu e Fakafofongá na’a ‘osi ‘ene taimí, ki’i me’a ko ení. Fakamolemole Sea.

Ko ‘eku fakatonutonú mu’a ke, ke to’o mei he lekootí ‘a e lea ko e tukuhau. He ‘oku ‘amanaki eni ke tau fokotu’u ‘a e Patiseti pea mo e ‘Esitimeti ko e Lao ia. Telia na’a ma’u hala ‘a e kakaí ‘oku ‘i loto ha tukuhau’i he paasi e Lao ‘o e ‘Esitimeti he ta’u kuo ‘osí. Ko ‘eku fakatonutonú ia Sea. Pea kapau ‘oku hala ‘a e me’a ‘a e Fakafofongá pea fakahoko mai he Feitu’u na ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha me’a pehē ‘i he fale fa’u lao ni ko e tukuhau, Takihala ia!

Taniela Fusimālohi: Sea ko u tui au ia ko e fo’i fakakaukau ko eni ‘oku ou ‘oatu ‘e au ki he tukuhau loí ko ha fo’i *workshop* mavahe ia ke mahino.

'Eiki Palēmia: ‘E Sea ko u pehē pē ‘a’aku ia ...

Taniela Fusimālohi: Sea ko ‘eku fakama’opo’opo Sea ...

'Eiki Palēmia: Ko e ... Sea ke ke faitu’utu’uni ...

Taniela Fusimālohi: He ‘ikai ke mahino ia he ‘aho ni he fakamatala ...

'Eiki Palēmia: He fakatonutonu.

'Eiki Sea: 'Eua 11.

Taniela Fusimālohi: He 'oku nau nofo nautolu ia Sea ...

'Eiki Sea: Te u ta'ofi, te u ta'ofi ho taimí hena 'Eua 11 ...

Taniela Fusimālohi: 'I he fo'i palanite kehe ia mei he 'aho ni.

'Eiki Sea: 'Oku 'uhinga kia au, 'Eua 11 'oku ta fakafekiki 'i he 'aho ni. 'Eiki Minisitā Tānaki Tukupau, me'a mai angé pe 'oku mo'oni e me'a 'a 'Eua 11 'oku 'i ai ha me'a ko e tukupau

Fakatonutonu Minista Pa'anga 'oku hala fakalea 'Eua 11 fekau'aki mo e tukupau

'Eiki Minisitā Pa'anga: Tapu atu Sea kae 'uma'ā e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Aleá mo e, ko e Lao foki ia 'o e Tukupau Sea ko e tukupau pē, tukupau vāhenga, tukupau, 'oku 'ikai ke 'i ai ha me'a ia ko e tukupau mo'oni mo e tukupau [] 'A ia 'oku 'ikai ke tonu 'a e fakaleá pea ko ia pē 'Eiki Sea. Mālō.

Taniela Fusimālohi: Sea kātaki 'oku ...

Tali 'e he 'Eiki Sea fakatonutonu Minisita Fonuá

'Eiki Sea: 'Eua 11 'i he'ene pehē, 'Eua kātaki. Ko e fakatonutonu ko ē 'oku 'omai mei he 'Eiki Minisitā Fonuá 'oku ou tali 'ene fakatonutonu ke fakafoki 'oku 'ikai ke 'i ai ha me'a ko e [].

Taniela Fusimālohi: Sea kātaki fakamolemole.

'Eiki Sea: Ko e anga pē ho faka'uhinga.

Taniela Fusimālohi: Fakamolemole ka 'oku, ka he 'ikai ke u pehē 'e au ia 'oku ...

'Aisake Eke: Tapu mo e Feitu'u na mo e Hou'eiki Fale Aleá, te u ki'i tokoni pē ki he ...

'Eiki Sea: Me'a mai Tongatapu 5.

'Aisake Eke: Mahalo ko e fo'i lea 'oku ngāue'aki 'e he Fakafofonga ko e fo'i lea 'oku ui ko e *nominal tax*, kehe ia mo e *effective tax*. Ko u tui ko e fo'i me'a 'oku 'alu atu ai 'a e tangatá. 'A ia ko e *nominal tax* ko ho fo'i *tax* pē 'au ia ka te ke toe to'o koe 'i ai ho'o 'u... *entitlement* te ke to'o ē, 'a ia 'oku ui ko e *nominal*.

'Eiki Sea: Tongatapu 5, fakatonga'i mai angé e *nominal tax*.

'Aisake Eke: 'A ia ko e *nominal tax* ko ho fo'i *tax* pē 'au ia ka 'oku toe 'i ai mo ho'o *entitlement* 'au ke toe *reclaim* koe to'o kitu'a.

'Eiki Sea: Fakatonga'i mai angé lea *nominal*.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Ki'i tokoni atu pē Fakafofonga.

'Aisake Eke: 'A ia ko e *nominal* ...

'Eiki Minisitā Pa'anga: 'Eiki Sea.

'Aisake Eke: Ko e *nominal tax* ko e *tax* fakafuofua pē.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Tonu pē ke toki 'ai 'e Tongatapu 5 ia 'enau *workshop* pea mo e 'Eua 11 ke fakamahino ki ai 'a e fo'i tukuhau ko eni.

'Aisake Eke: He mahalo ko e seminā 'e toki lava ai he seminā.

Taniela Fusimālohi: Sea ko 'eku talaatú ko 'eku 'uhinga pē au Sea he 'ikai pē ke u mavahe au mei he *position* ko iá, 'oku 'i ai e me'a ia ko e []'i he faka-Tongá. Ka 'oku ou tui ko e, kuo hongē foki 'etau leá ke fakamatala, ko e konga eni 'oku 'oatu ko ē 'e Tongatapu 5 ...

'Eiki Minisitā Fonua: Fakatonutonu Sea.

Taniela Fusimālohi: 'Oku 'i ai Sea. Ka 'oku tau tala ia 'etautolu ...

'Eiki Minisitā Fonua: Ko 'eku fakatonutonú Sea.

Taniela Fusimālohi: Na'a tau tafe pupuha he pa'anga ko iá ke totongi 'aki 'etau ...

'Eiki Minisitā Fonua: 'Oku kau ho talangá ...

'Eiki Sea: 'Eua 11 'oku toe sekoni 'e 30 ka 'oku fakatonutonu koe 'e he 'Eiki Minisitā Fonua.

'Eiki Minisitā Fonua: Ko 'eku fakatonutonú ka kuo tālanga'i 'o ma'u ko e mo'oni 'oku 'i ai e me'a ko e [] he fa'u lao 'a e Fale Alea 'o Tongá pea mo e Pule'anga 'o Tongá, tāpuni e Falé ni. Mālō Sea.

'Eiki Sea: 'Eua 11.

Taniela Fusimālohi: Sea.

'Eiki Sea: Sekoni 'e 30.

Taniela Fusimālohi: Ko u fakamolemole atu pē kapau 'oku fetōkehekehe'aki 'etau mahinó ka kiate au Sea ko e tu'unga totonu eni e me'á. 'Oku 'ilo ia 'e he fa'u Patiseti kotokotoa pē, ko eni 'oku me'a atu 'a Tongatapu 5 ki ai. 'Ilo ia 'e au he na'a ku ngāue au he Pule'angá ta'u 'e 25 pea ko u 'ilo e me'a ko ení.

Lord Tu'ilakepa: Sea.

Taniela Fusimālohi: 'Oku 'ikai ke tafe pupuha ha taha ngāue ia hangē ko kitautolú 'i he pa'anga 'oku tau vahé ...

Lord Tu'ilakepa: 'Eua 11.

Taniela Fusimālohi: Ko e *nominal tax*.

Lord Tu'ilakepa: 'Eua 11.

Taniela Fusimālohi: Ko e toki to'o pe ia.

Lord Tu'ilakepa: Tali mai angé ki'i me'a ko ení, 'oku anga fēfē hono 'ai ko eni 'o ma'u pea toe totongi fakafokí he 'oku ou sio 'oku mou ma'u ma'u pē moutolu ka mau molemole pē mautolu. Me'a mai angé Tongatapu 5 pe 'oku fēfē hono 'aí pea toe fakafokí he 'oku 'ikai ke 'i ai ha me'a pehē ia 'ia mautolu. Mau kei tātā lau mano eni 'a e *tax* ko iá ke ke ki'i, ka me'á pea ke faile 'eku *tax* ke 'uhingá ke tonu.

'Aisake Eke: Ko ia. Ko ia.

Lord Tu'ilakepa: Ke ma'u ha'aku seniti.

'Aisake Eke: Tapu pē mo e Feitu'u na mo e Hou'eiki e Fale Aleá. 'Io kapau 'oku 'osi angé 'oku vakai'i atú 'oku mo'oni pē ho lahi pē ho pa'angá 'au ia, 'ikai te ke lava koe 'o 'omai ha fa'ahinga me'a. Hangē ko ení kapau te ke 'ai ha pisinisi, te ke 'ai pē koe ho'o, 'o ke nō pea ke 'ai pē he Feitu'u na ...

<002>

Taimi: 1130-1135

'Aisake Eke: ... pisinisi 'ā puaka, hūfanga 'i he fakatapu. Ta ke lava koe mei ai 'o 'uhinga foki te ke lava koe mei ai 'o totongi fakafoki ai 'a e fakamole ko ē ho'o ki'i me'a ko ia, kehe ia kapau te ke 'ai 'e koe ho'o pa'anga 'a'au ia 'o lele lele fakafokí ituitui. Kehe ia, 'a ia ko e ngaahi founga pehē, 'oku lava ai ko ē ko u lau 'a e fo'i me'a ko e *nominal* mo e *effective tax rate*, kehekehe ia 'i ai. Ko ia pē Sea mālō.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Sea, Sea ki'i fakahoha'a atu pē Sea.

'Eiki Sea: Me'a mai 'Eiki Minisitā.

Kole ke fakafoki 'e 'Eua 11 'ene me'a fekau'aki mo e tukuhau

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Ko 'eku kole atu pē ki he Fakafofonga 'o 'Eua, ke fakafoki 'ene me'a ko ē 'o pehē na'e ngāue fakapule'anga he ta'u lahi, pea ne 'ilo'i lelei 'oku fai 'a e kākā pea mo e loi 'i he potungāue. 'Oku ou kole ke ne hanga 'o fakafoki 'a e lea ko ia he 'oku ne hanga 'o fakahoko mai ai 'a e taaufehi'a 'i loto 'i he ngāué pea 'oku 'ikai ke u hanga 'e au 'o 'ilo'i pē ko e hā 'a hono 'uhinga na'e 'ikai ke ne fai ai 'a e ngāue he taimi na'e kei ngāue fakapule'anga ai. Toki ha'u ia kitu'a 'o toki kaikaila mai mei ai 'o talamai 'a e me'a ko eni 'a ia na'a ne ma'u 'e ia 'a e pa'anga 'i he founga kākā, mālō Sea. Kole atu ke ne fakafoki 'a e me'a ko ia.

Tui 'Eua 11 ko e to'o tukuhau mo'oni 'oku to'o mei he tokotaha tā pupuha he fai ha'ane ngoue & toutai

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea. ko u kole fakamolemole pē au ki he kau Mēmipa 'o e Fale

na'a ko u 'unu au ia kimu'a kae 'ikai ke tau 'alu fakataha. Ka ko eni Sea ko 'eku fakatātā eni, kapau 'e talamai 'e he patiseti ko ho'o vāhenga ko e 80000, pea talamai leva kātaki he 'ikai ke 8 mano te ke vahe kakato atu 'e fakafoki mai 'a e 20000 ia, ko e fo'i 80000 kakato ko ia, ko e pa'anga ia na'e tānaki mei he tukuhau ko ē 'a e kakai. Ko 'eku 'uhinga ia, 'a ia 80000 ho'o vahe, kae toe to'o mai. Ko e taimi ko ē 'oku te 'alu ai ko ē 'o mama'o mei he ngāue 'a e Fale Alea mo e ngāue 'a e Pule'anga, pea te 'alu ko ē 'o tafe pupuha ko ē ha'ate ngoue pē ko ha'ate toutai pea to'o mei ai 'a e tukuhau, ko e tukuhau mo'oni ia Sea.

Ko e *nominal* ko eni 'oku fai ki ai 'a e talanoa ko 'eku 'uhingá ia, 'oku 'ikai ko e tukuhau mo'oni ia na'e ngāue'i.

Tokanga pe 'e fakafoki 'Eua 11 'ene me'a fekau'aki mo e tukuhau he 'oku ne tukuaki'i Pule'anga/Fale Alea 'oku fai me'a ta'emo'oni

'Eiki Palēmia: Sea ko e fakatonutonu pē ia Sea, ki he, ko e 'uhinga pē eni ia ko e toe fakapoto'i holo 'a e me'á, ko ho'o pehē mai ko ē ko e tukuhau. 'Oku ke fakafoki pē 'ikai? Ko e 'uhingá ka tau hoko atu leva ki he sitepu hokó, he 'oku ke tukuaki'i leva 'e koe 'a e Fale ni pea mo e Pule'anga 'oku tau 'ai 'a e me'a 'oku loi, ko 'ene fehu'i ia Sea. Ko ē na'e 'omai ko ē 'e he Minisitā *MIA*, ko e ke tali mai, kae 'oua 'e toe talanoa me'a kapau 'oku ke pehē pē ko e loi, pea ke tu'u ai ka tau hoko atu leva ki he me'a hokó.

Taniela Fusimālohi: Sea ko e fo'i lea ko ē ko e loi 'oku 'ikai ko e 'uhinga ia ko e lohiaki'i koe'uhi he 'oku hongē 'etau lea ke ma'u mai ha lea fe'unga ka ko hono fakapālangi ia ko e *nominal* ...

'Eiki Palēmia: Pē 'i to'o ā 'a e loí mei hē ...

Tali Sea fakatonutonu mei he Pule'anga fekau'aki mo e me'a 'Eua 11 fekau'aki mo e tukuhau

'Eiki Sea: 'Eua 11 'oku ou tali 'a e fakatonutonu 'a e 'Eiki Palēmia.

Taniela Fusimalohi: Ka te u lele 'o kumi 'i he tikisinali, ko e fo'i lea ko ē ko e *nominal* 'ikai ke u 'ilo 'e au pē 'e faka-Tonga fēfē ko e fo'i faka-Tonga pē eni 'oku ou talaatu hangē pē ha *tax* ko e fakafofonga'i pē tokua 'oku 'i ai 'a e *tax* ka 'oku 'ikai ko ha *real effective tax* ia 'oku 'uhinga ki ai 'a Tongatapu 5, 'a ia 'oku ou pehē pē 'e au ko e hangē pē ha la'i fakatātā pē ...

'Eiki Palēmia: 'Ela pē he funga mo'unga hē 'oku fanongo mai pē kau ngoue ia 'o 'Eua ki he'ene toutou 'ai ko ē 'o pehē ko e *tax* mo'oni ē kae *tax* mautolu. Ka ko e fehu'i 'e Sea, ke ne talamai pē te ne to'o pē kole fakamolemole 'a e loí pē 'ikai.

Taniela Fusimalohi: 'E Sea 'oku 'ikai ke tonu ke ne hanga 'e ia 'o teke au ke u fai 'e au ki he'ene fakakaukau, ko e fakakaukau pē 'eni ia 'a'aku Sea.

Lord Tu'iha'angana: Sea ke u ki'i fakatonutonu atu mu'a.

'Eiki Sea: Me'a mai 'a e 'Eiki Nōpele Ha'apai.

Kole ke toka'i pea ngāue'aki 'Eua 11 fakamalangá 'i he laumālie lelei he 'oku kau pe mo ia he ngāue'i 'ene tukuhau

Lord Tu'iha'angana: Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea, pea tapu mo e Hou'eiki 'o e Fale Alea 'o Tonga. 'Eiki Sea 'oku ou kole pē 'e au ia ke fakafokifoki mai mu'a 'a e feme'a'aki 'a e Fale Alea ki he Fale Alea 'o Tonga. Ko e feme'a'aki eni 'a e kau siana, kau fefine lalahi, pea neongo 'oku takitaha fai mai 'ene faka'uhinga ko e me'a pē 'oku mahino pē 'a e faka'uhinga 'a e Fakafofonga ia 'i he'ene me'a.

'A ia ko e 'uhingá ko kitautolu kotoa pē 'oku tau ngāue pea tau vahe mei he tukuhau 'a e fonua, pea ko 'ene fakalea 'ana ē, pea ko 'ene 'uhinga ia. Pea te tau fevilo'aki he'etau tau'aki faka'uhinga ko ē. Ka ko e me'a pē 'oku ou tokanga ki ai 'Eiki Sea hangē ko e me'a 'a e Fakafofonga, pea kapau 'oku tau toki ngāue 'ai ha'atau me'a pea tau pehē ko e tukuhau mo'oní ia. Pea 'oku ou kole pē Fakafofonga, ke tau ngāue'aki pē 'a e laumālie lelei, pea mo ke toka'i pē ho'o ngāue 'oku fai 'i he Fale ni, 'oku ke tō pupuha pē pea mo ke ngāue'i. 'Oku ke 'ā po'uli, 'i ai 'a e taimi 'oku, 'oku 'ikai ke pehē ko e fu'u, ko 'etau ma'u pē ko e fu'u me'a loi pē. 'Ikai, 'oku tau ngāue'i pē, kae ngāue 'aki pē, ka 'oku mahino pē ho'o faka'uhinga 'a koe mo e ngaahi fakatukuhua, ka 'oku ko 'eku kole pē 'aku 'Eiki Sea tau foki mai a he 'oku mahino ka tau foki mai ki he 'asenita ke tau hoko atu hangē pē ko 'ene me'a, he 'oku lōloa 'etau 'asenita, ke tau hoko atu. Mālō.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea.

'Eiki Sea: 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'oo Fefakatau'aki me'a mai.

Fakahā Pule'anga ko e taimi 'oku fakatau ai ngoué he māketí mo e fua e toutai 'oku 'ikai tukuhau'i ia

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: 'Io, Sea tapu mo e Feitu'u na mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Alea, Sea ko e fakatonutonu pē me'a na'e 'ohake 'e he Fakafofonga fika 11 'o ne...

<005>

Taimi: 1135-1140

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: ...pehē 'a e tō pupuha 'i tōkanga ka 'oku nau tukuhau mo'oní hangē ko 'ene fakalea. Ko e fie fakamahino pe ki he Fale he 'oku me'a mai pe Hou'eiki mo e kakai 'o e fonua. Ko e fua ko ē ngāue 'a e tangata ngoue mei tōkanga 'oku 'ikai ke tukuhau ia 'i he'ene fakatau atu 'i he māketi tatau pea mo e toutai. Ko e 'ai pe ke fakama'ala'ala he 'oku ... ko e takihala eni he tui 'a e motu'a ni kamata mei he tukuhau 'o ha'u mai ki he tō pupuha, ka ko e taimi ko ē 'oku fakatau ai 'enau ngoue he māketi pea mo e fua e toutai 'oku 'ikai tukuhau ia Sea mālō.

Taniela Fusimālohi: Sea kātaki 'oku 'ikai ko e 'uhinga ia ko e taki hala. 'Oku 'ikai ke tukuhau e ngoue ia, ka ko e taimi ko ē 'oku 'alu ai ki falekoloa taimi ia 'oku hū ai e tukuhau, taimi ko ē 'oku 'alu ai ki tahi ke tute mai ha ki'i puha ko e 'omai ki Tonga ni ko e taimi ia 'oku u'u ai e me'a. 'A ia ko e tukuhau ia ko ē 'oku talanoa ai 'oku tau ...

Tokanga Pule'anga ko e fakamatala 'Eua 11 te ne takihala'i to'utupu e fonua ki ha fili ki ha'anau mo'ui'anga he kaha'u

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea ki'i fakatonutonu atu Sea. Sea tapu mo e Feitu'u na tapu pea mo e Fale 'eiki. Sea ko u tokanga au ia Sea ki he me'a ko eni. Ko e tokotaha pe ko ha ki'i tamasi'i ako 'oku 'ai ke fili ki hono kaha'u, te ne fili ke ha'u ki he Fale ni pe te ne fili ke 'alu ki ha feitu'u pea ko e fa'ahinga me'a 'oku 'oatu mei he Fale ni ko ho fili ke ke ha'u ki he Fale ni mo ho ngāue fakapule'anga ko u fili 'e au ke u 'alu 'o tukupū . Ko ho fili 'a koe ke ke 'alu 'o toutai mo 'alu ki 'uta te ke fili koe ke ke 'alu 'o tukupū mo'oni.

Sea 'oku kau eni ia he ngaahi fakapūlou Sea me'apango ia 'oku 'atu mei he Fale ni ke lava ke tau sio ko e hā koā e me'a ke fili he ki'i tamasi'i ke 'alu ki ai. He 'oku 'ikai ko e fili ia ke hanga 'o fakatonutonu mai 'a e tukupū pe ko 'ene 'alu ki fē'ia, he ko 'eku 'ilo'i hangē ko e me'a atu ko ē ki ai 'a e Minisitā Pa'anga ko 'etau tukupū kātoa 'oku 'ave ia 'o fa'o ki he fu'u kulo pe 'e taha pea toki fai mei ai hono vahevahe pe ko fē feitu'u 'e 'alu ki ai, he 'ikai ke 'atu 'etau tukupū 'atautolu mei Fale Alea ni 'o fa'o ia he ki'i kulo si'isi'i ko e ki'i kulo loi ia, pea ha'u leva 'a e tokotaha ko ē na'e ...

Tokanga Tongatapu 7 ko e pa'anga tukupū na'e totongi 'aki folau Kapineti fakahoko 'enau hu louifi ki he Tu'i

Paula Piveni Piukala: Sea ke u ki'i fakatonutonu atu mu'a 'a e 'Eiki Minisitā. Kuo tau hē mama'o tautolu Sea mei he 'isiu na'e 'ohake 'e 'Eua 11 pea ko u poupu ki he fokotu'u na'e 'omai he 'Eiki Nōpele ke fakafoki mai mu'a 'etau talanoa he ko e 'isiu na'e 'ohake 'e 'Eua 11 ko e o ko ē ko ē ki he hū louifi na'e totongi 'e hai. Ko e poini ia. Ko e mahu'inga ia ko ē ko ē ke tau taliui ke tau *account*.

Fakatonutonu mei he Pule'angá na'e 'ikai ko 'enau fonongá ke hū louifi ka ko e faifatongia ki he fakafisi ongo Minisita mei he lakanga Minisita

'Eiki Minisitā Ngoue: Fakatonutonu atu 'Eiki Sea. Ko 'eku fakatonutonu 'Eiki Sea ko e Tonga tautolu pea 'oku fiema'u ke tau mahino'i 'etau lea. Ko e hū louifi 'oku 'i ai hono 'uhinga. Ko e folau ko ē na'e lele atu ai kau atu ai 'a e motu'a ni na'e 'ikai ke mau o mautolu 'o kahoa ha fu'u louifi pe ha'i ha fu'u louifi. Ko 'emau o mautolu ke fakahā 'a e fakafisi mei he tafa'aki ko ē 'o e ongo Minisitā, pea toki 'omai 'a e tali pea toki lipooti mai. Ko e fakatonutonu ia 'Eiki Sea.

Paula Piveni Piukala: Sea ko u fie fakatonutonu atu e Minisitā ko eni. Ko e fakafisi Sea 'oku *sent* pe he tohi. Ko 'enau fakamole tukupū ke nau heka he vakapuna pea *hold* e kakai ia. Ko e Lulutai ko e pisinisi faka-komēsiale, ai e kau folau na'a nau o ke o ki Vava'u he 'aho ko ia 'ikai ke lava ha folau ko e 'uhinga he na'e *engage* e vakapuna. Ko 'eku poini na'e totongi 'e hai e vakapuna?

'Eiki Palēmia: Fakatonutonu atu Sea. Ko e lele atu ko ē ki Niuá ko e lele atu 'a e Palēmia 'o Tonga. 'Oku 'ikai ko e lele atu 'a Siaosi Sovaleni pe ko Hu'akavameiliku. 'A ia leva 'o kapau ko e Palēmia 'oku 'i ai e fatongia mo hono tu'unga pea mo e me'a 'oku ne fai, ko ia pe Sea.

Paula Piveni Piukala: Ko e 'uhinga foki ia Sea nau *raise* ai e *issue* 'anenai he na'e mei nounou 'o 'ikai mole ai kapau na'a nau mahino'i e me'a ko ē na'a nau mahino'i mai 'anenai. Ko e Folofola ko e mokoi.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Fakatonutonu atu Sea.

Paula Piveni Piukala: ‘Oku ‘omai he Fakataha Tokoni.

Fakatonutonu mei he Pule’anga ko e folau ki Niua na’e tali ‘e he Fale Alea

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea fakatonutonu. Tapu mo e Feitu'u na Sea mo e Hou'eiki Mēmipa e Fale Sea. Sea na'a tau lōloa he Fale ni 'a hono tālanga'i ko eni ke fai ha fetu'utaki mo fai ha fatongia fakahoko fatongia 'a e Pule'angá ki he 'Ene 'Afio. Pea na'e a'u 'o 'aho 'o tolu pea longoa'a ai 'a e Fale Alea ni pea na'e tāla'a pea 'ikai ke fu'u fie fanongo mai ki ai 'a e kakai e fonua Sea. Pea ko e iku ia ko ē 'a e tālanga na'e fai he Fale ni ke fakahoko e folau ko eni. Ko eni 'oku fehu'ia ia 'Eiki Sea he 'aho ni ko hono 'uhinga ko 'ene 'asenita fakapolitikale fakafu'ituitui ia 'a e tokotaha ko eni. Sea ko u kole atu ki he Feitu'u na ke fakangata...

<007>

Taimi: 1140-1145

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : .. mai mu'a 'etau feme'a'aki, he ko e lahi ange ko ē 'etau talanoa ki he kaveinga ni, ko e lahi ange ia 'ata kovi e Fale ni, pea tapu ange pea mo 'Ene 'Afio, 'oku 'i ai e ngaahi 'ata ia 'oku 'ikai ke totonu ka te tau lava pē tautolu ia Sea 'o fakangata heni kapau 'e ta'ofi he feitu'u ni e feme'a'aki. Kuo 'osi mahino atu e tafa'aki 'a e Pule'angá Sea. Ko e fakatonutonu na'e tali 'e he Fale ni ke fai e folau ko eni. Mālō Sea.

Paula Piveni Piukala : Sea ko hono mahu'inga ke tau talanoa he *issue* ko eni he ko e feitu'u eni ke fakamā'opo'opo ai e lao mo e ..

'Eiki Sea : Tongatapu 7 ko ho'o fakatonutonu 'oku miniti pē 'e 1 pea kuo 'osi ho'o taimi. Ko e tali ko ē ki he me'a ko eni 'oku tokanga ki ai 'a 'Eua 11 'o hangē ko e tali ko ia mei he 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki kuo 'osi 'oatu ia mei he Pule'anga. Hangē ko e tali ko ia mei he 'Eiki Palēmiá ko e me'a atu 'a e 'Eiki Palēmiá ko e 'Eiki Palēmia e fonuá pea na'e fua 'e he Pule'angá 'ene folau. Pea ko e ngaahi faka'uhinga mo e ngaahi me'a ko ia 'oku tñaki mai, ke mou toki fakakaukau'i pē 'e kimoutolu Hou'eiki ka ko e ngaahi talí ena kuo 'oatu mei he Pule'anga. Tau foki ki he 'etau 'asenita.

Ko e Lipooti 'A'ahi Faka-Fale Alea eni 'e 9 kuo tñaki mai ki he 'etau 'asenitá, 'o hangē pē ko e Lipooti 'A'ahi 'e 2 'oku lolotonga 'i he Kōmiti Kakató, fakataha'i ia pea mo e Fakamatala Fakata'u hā atu pē 'i he peesi 1 mo e peesi 2. 'A ia ko e kakato 'etau 'asenitá 'oku *item* 'e 18 'i he Fale Aleá pea ko e toengá 'oku kei 'i he Kōmiti Kakató ke fakakakato.

Hou'eiki, ko e ngaahi fakamalanga ko ia ki he lipootí, neongo 'oku faka'atā atu e miniti 'e 10 takitaha te u tuku atu pē ke 'oua 'e toe lōloa ange 'i he miniti 'e 20. Pea kapau 'oku toe fiema'u mou poaki mai kae fakalōloa atu homou taimí, 'a ia ko e taimi takitaha eni ki he ngaahi lipooti 'a'ahi. Tau kamata pē 'i he Lipooti 'uluaki 'a ia ko e Lipooti 'A'ahi 'a Tongatapu 1.

'Eiki Minisitā Toutai : 'Eiki Sea.

'Eiki Sea : 'Eiki Minisitā Toutai.

Fokotu'u ke fakapaasi fakakātoa ngaahi lipooti 'a'ahi hangē na'e 'osi ngāue'aki kimu'a founa ko ia 'i Fale Alea

'Eiki Minisitā Toutai : Tapu mo e Feitu'ú na pea pehē ki he Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale ni. Ko e me'a 'oku ou tokanga ki ai 'Eiki Sea, ke fakatokanga'i ange 'e he Falé, na'e paasi 'etautolu 'a e ngaahi lipooti lahi kimu'a. 'Oku ou sio atu 'e 'ikai ke fu'u fakamaau'i lelei ke tau toe hela hono alea'i. Ko ia 'oku ou fokotu'u atu 'Eiki Sea, tau fai 'a e founa ko ia ka tau tali ā ki he patiseti, he kuo u hao atu au ia he kongā kimu'á, ka ko e fa'ahinga ko eni 'oku nau mamahi nautolu hono toe alea'i 'enua lipooti. Ko ia pe, mālō 'Eiki Sea.

Kole 'Eua 11 ke 'oua fakanounou'i 'a e ngāue e Fale Alea

Taniela Fusimālohi : Sea ko u kole atu mu'a ke tau fou pē tautolu he'etau founa ngāue, kae 'oua mu'a 'e fakanounou'i pehē. Ko 'eku lau 'aku 'a e ngaahi lipooti ko eni 'oku ai 'a e ngaahi me'a mahu'inga 'oku 'asi mai ai. 'E 'aonga ia ki he'etau ngāue Faka-Fale Alea 'aonga ki he patiseti pea 'oku lekooti 'i he Miniti 'a e Fale Alea na'e 'omai 'a e ngaahi *issue* ko ia. Fu'u lahi 'aupito 'a 'etau 'ai 'etautolu ke fakalongolongo'i 'a e ngaahi lipooti 'e ni'ihī 'o puli ai 'a e ngaahi *issue* mahu'inga ia 'oku fiema'u ke fakahā ki he Fale. Ka ko ē ke tau pehē ke 'omai 'a e lipooti ko 'etau fakalongolongo'i. Na'e toki 'osi eni 'etau fakalongolongo'i 'a e ngaahi fo'i lipooti 'oku lolotonga 'i loto 'a e ngaahi *issue* pea 'oku fiefia 'a e 'u Potungāue ko ia 'oku 'i loto ai 'a e ngaahi *issue* ko ia, na'a faifai kuo tau talanoa ki ai.

Ka 'oku ou fokotu'u atu 'e au Sea ke hoko atu 'a e ngāue ia 'a e Fale ki he ngaahi lipooti. Ka 'oku fie me'a ha taha ia 'o sio sipoti me'a atu ia, kae fai 'a e fatongia ia 'o e Fale ko e taliui. Fai 'a e fatongia ia 'o e Fale ko e 'omai e ngaahi lipooti mei he ngaahi vāhengá tau fanongo ki ai, fanongo atu ... 'E fakamo'oni fēfē na'e 'i ai ha *issue* mahu'inga na'e 'omai 'e Tongatapu 1 kae 'ikai ke talanoa ki ai e Falé ia. Ko e 'uhinga na'a tau tali pē 'etautolu 'a e nge'esi ko ē e lipooti ...

Māteni Tapueluelu : Sea tokoni atu.

Taniela Fusimālohi : ...kae 'ikai ke tau 'ai 'a e kakano.

Fokotu'u ke tukuhifo ki he Komiti Kakatō ngaahi lipooti 'a'ahí ke fai ai e fakamalangaá

Māteni Tapueluelu : Tokoni pē Sea ko u pou pou pē au ki he 'Eiki Fakafongā ko ia 'o 'Eua ke tuku pē mu'a 'a e ngaahi lipooti ke fai ha lave ki ai. Ko e 'uhingá ko e toenga eni ia e ngaahi lipooti na'e fokotu'u atu 'oku mahu'inga ke fai ki ai ha talanoa. Ka ko e fokotu'u atu pē Sea ko e 'uhingá ko e me'a ia 'a e Feitu'ú na kau ki he ngaahi 'a'ahi. 'Oku 'i ai foki e ngaahi lipooti 'a'ahi 'oku lolotonga 'i he Kōmiti Kakatō, pea ko e kole pē ki he Feitu'ú na pē ko e hā 'a e *direction*. Pē 'e lava 'o fakamalanga'i heni pea tukuhifo'i kotoa pē 'o toki fakamalanga'i pē tu'o taha 'i he Kōmiti Kakato Sea ko e 'uhinga ia e kumi fale'i atu ia ki he Feitu'ú na. Mālō.

Pou pou ki he fokotu'u Tongatapu 4 ke pāloti'i fakalukufua 'o tukuhifo ngaahi lipooti ki he Komiti Kakato

Lord Tu'iha'angana: Sea kātaki mu'a ko e kole pē muimui atu he me'a ko ia 'a e Fakafofonga Tongatapu 4. Hangē pē ko 'ene me'á, pea mo e 'uhinga pē Sea hangē ko ena mo'oni pē mahalo ko e me'a pē ia 'a e Feitu'ú na 'i he Tu'utu'uni ka ko 'eku pou pou pē 'aku mo e ngaahi lipooti ko ia 'oku 'i laló mo e ngaahi lipooti ko eni 'oku 'asenita pē 'e lava pē he tu'utu'uni 'Eiki Sea kapau te tau pālōti'i pē ke tukuhifo ki lalo...

<008>

Taimi: 1145-1150

Lord Tu'iha'angana: ... 'uhinga he ko u fa'a fakatokanga'i kae toki hoko pē ki he lipooti kae fai e malanga fakalukufua ko ē 'a e Fakafofonga 'a ena ko ē 'oku ke me'a ki ai miniti 'e 10 pē ko e miniti 'e 20 pea 'osi pē pea hoko atu ai pē fo'i lipooti ko ia ke tafe lelei he ko e ngaahi fo'i malanga ko ē pea tau pālōti'i 'o tukuhifo pea toki a'u atu ki he 'aho ko ē 'e 'asenita ai kuo kamata ngalo atu e fo'i malanga fakalukufua na'e fai.

Ka ko u fokotu'u pē 'a'aku ki he Feitu'u na manatu'i mahalo pē ko e me'a pē ena ia 'a e tu'utu'uni pē 'e lava pē ke fokotu'u atu pē ia ke tukuhifo kātoa e 'ū lipooti ko eni he 'oku mahino pē 'oku 'i ai e me'a 'oku, ki he Komiti Kakato pea toki fai pē malanga ko ē 'a e Fakafofonga 'i he taimi 'e a'u ai ki ai pea hoko atu ai pē fo'i lipooti ko ia pē pālōti ko e fokotu'u pē ia 'Eiki Sea mālō.

'Eiki Sea: Hou'eiki te u foki mai ki he fokotu'u ko eni 'a e 'Eiki Nōpele 'Eiki Minisitā Toutai 'i he 'aho 4 ko eni 'o Ma'asi na'e tali ai 'e he Fale ni ke tali fakalukufua e lipooti 'e 16 pea na'e toe tali pē 'e he Fale ke toloi e lipooti 'e 8 'a eni ko eni 'oku toe fakahū mai pē he 'asenita ko ē 'o e 'aho ni.

Ko e fokotu'u ko eni e 'Eiki Minisitā na'e 'i ai ha pou pou ki ai? Na'e 'ikai ke 'i ai ha pou pou. 'I he'ene pehē leva 'oku tau foki mai ki he fokotu'u fakamuimui 'a eni ko eni 'oku me'a mai ki ai 'a Tongatapu 4 pea pou pou ki ai 'a e 'Eiki Nōpele 'o Ha'apai.

Hou'eiki 'oku 'i ai ha taha 'oku loto ke tukuhifo fakalukufua e 'ū lipooti ki he Komiti Kakato ke alea'i faka'angataha ai? Pē 'oku 'i ai ha ngaahi lipooti heni 'oku ofi pē ia ki hono tali ke fakakakato pē 'i Fale Alea ni?

Mateni Tapueluelu: Ko ia Sea ko e item fika 4.16, 17 mo e 18 na'e tuku atu ki he Feitu'u na na 'oku na 'oku 'uhinga pē ke mea'i 'e he Feitu'u na 'i he Fale Alea. Ka ko e toenga ia 'oku fokotu'u atu ia ke tukuhifo mu'a ki he Komiti Kakato mālō Sea.

'Eiki Sea: 'A ia ko e fokotu'u meia Tongatapu 4 ko e item fika 4.1 ki he 4.15 ke tukuhifo ki he Komiti Kakato ke fai hano alea'i. 'I ai ha pou pou ki he fokotu'u ko ia?

Pālōti'i 'o tali fokotu'u Tongatapu 4 ('asenita 4.1-4.15)ke tukuhifo kotoa ki he Komiti Kakato

'Eiki Sea: Kole atu ki he Kalake ke tau pālōti ko ia 'oku loto ke tali ke tukuhifo 'a e Lipooti 'A'ahi Faka Fale Alea pehē foki ki he ngaahi Fakamatala Fakata'u mo e ngaahi Lipooti Komiti 'i he'etau 'asenita fika 4.1 ki he 4.15 fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: ‘Eiki Sea ‘oku loto ki ai ‘a Tevita Fatafehi Puloka, ‘Uhila moe Langi Fasi, Mateni Tapueluelu, ‘Aisake Valu Eke, Paula Piveni Piukala, Kapelieli Lanumata, Taniela Liku’ohihifo Fusimālohi, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, ‘Eiki Minisitā Fonua, ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, ‘Eiki Minisitā Ngoue, Vaea Taione, Dulcie Elaine Tei, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana, ‘Eiki Nōpele Tu’ilakepa mo e ‘Eiki Minisitā ‘o e *MEIDECC* ‘Eiki Sea ‘oku loto ki ai e toko uofulu mā taha (21) ‘Eiki Sea.

‘Eiki Sea: Ko ia ‘oku ‘ikai loto ki he fokotu’u fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: ‘Oku ‘ikai ha fakahā loto pehē ‘Eiki Sea.

‘Eiki Sea: ‘I he’ene pehē Hou’eiki tau hoko atu ki he Fika 4.16 ‘etau ‘asenita kole atu ki he Kalake ke ne lau mai Lipooti ...

Kole ‘Eua 11 ke lipooti mai Pule’anga ki he ngaahi ngāue kuo lava mei he ngaahi lipooti ‘a’ahi fakahoko kimu’a

Taniela Fusimālohi: Sea kātaki mu’a ko e ‘uhinga ko e ngaahi lipooti ko eni faka’a’ahi ko e ‘uhinga foki na’e ‘osi ‘i ai e lipooti ia kimu’a ‘a e ‘a’ahi ko ē kimu’a pē k mu’a nai ke tau ‘alu ki he ngaahi lipooti pē ‘e lava mu’a he Pule’anga ‘o talamai pē ko e hā e ngaahi ngāue ai kuo nau fai ki he ngaahi lipooti ko ē kimu’á pea toki hoko atu ‘a e ngaahi fakataautaha pē ‘e lava ‘o ‘omaí. He koe’uhí ‘oku na’e ‘i ai e ngaahi kole ia pē na’e lava pē ‘ikai kae *update* mai pē pē kuo lava he ko u sio hifo au ‘oku toe ‘asi pē ‘a e ngaahi lipooti ia ‘e ni’ihi ‘a e hangē ko e hala mo e ‘ū me’a pehē maama ko e tangikē vai mo e, ke ‘i ai ha ki’i me’a mai he koe’uhí ko e nofo ko ‘emau me’a ‘a mautolu heni ‘oku ‘ikai ke mau hanga mautolu ‘o mahino’i pē ko e hā e ...

Mateni Tapueluelu: Sea fakamolemole pē kae ki’i tokoni pē ki he ‘Eiki Fakafofonga kātaki pē ko u tui mahalo ko e ‘ū me’a ko ení Sea te ke lava ‘o ‘ai fakataha he Komiti Kakato he taimi ko ē ‘e ‘ai ai e ‘ū lipooti.

Taniela Fusimālohi: Ko ia.

Mateni Tapueluelu: Kae faka’osi mu’a ‘etau ‘asenita kātaki Sea kātaki pē Fakafofonga. Mālō.

Taniela Fusimālohi: Ko ia Sea kapau ‘e pehē ‘oku sai ia kapau hangē ko eni ko Tongatapu 1 kapau ‘e me’a hake ‘a e ‘Eiki Palēmia ‘o talamai ko ho’o Lipooti 2 na’e lava ai e ngaahi ngāue ko ē pea ke hoko atu ki ho’o lipooti ‘o e ta’u ni ke ‘i ai pē ha ‘ilo ko e hā e me’a kuo fai ki he lipooti ki mu’a. Mālō.

‘Eiki Sea: Ko ia ‘Eua 11 hangē pē ko e tokoni ko eni ‘a e Tongatapu 4 tonu ke felāve’i e me’a ko ē ‘oku ke kole mei he Pule’anga pea mo e lipooti ‘oku fai ki ai ‘a e feme’a’akí ‘a ia ko e ngaahi lipooti ko ena ‘oku kātōa ia ‘i he Komiti Kakato ke toki fai ai e fehu’i ki he Pule’anga. Kalake kole atu ke fakahū mai e Lipooti Fika 3/2023 Komiti Tu’uma’u ki he Ngaahi Totonu mo e Monū’ia ‘a e Fale Alea.

Lipooti Fika 3/2023 Komiti Ngaahi Totonu mo e Monū’ia e Fale Alea

Kalake Tēpile: ‘Aho 4 ‘o Ma’asi 2024.

Lord Fakafanua
'Eiki Sea Fale Alea 'o Tonga
NUKU'ALOFA

'Eiki Sea,

Lipooti Fika 3/2023 ...

<009>

Taimi: 1155-1200

Kalake Tēpile: ... 'I he fuofua fakataha 'a e komiti, na'e vakai ai 'a e komiti ki he miniti 'a e Fale Alea fika 9/2023 'aho 28 'o Ma'asi, 2023, 'a ia na'e tukupi ai 'a e lāunga ni. Na'e tui 'a e komiti 'oku 'i ai 'a e lāunga kehekehe 'e 2.

1. Lāunga'i 'e he Fakafofonga Nōpelé 'a e Fakafofonga fekau'aki mo 'ene tukuaki'i na'e faitāa'i ia 'e he Fakafofonga 'o tufaki ki he mitia fakasosiale. Lāunga fika 1/2023.
2. Ua, lāunga'i 'e he Fakafofonga Nōpele 'a e Fakafofonga fekau'aki mo e 'ai ke 'oho 'a e Fakafofonga ke ne tuki ia.

Makatu'unga 'i hono 'ohake lōua 'e he Fakafofonga Nōpele 'a e ongo lāunga ni 'i he taimi tatau, kimu'a pea tukupi 'e he 'Eiki Sea 'o e Fale Alea ki he komiti, na'e ngāue leva 'a e komiti ki he lāunga ni ko e Lāunga fika 2/2023.

4. KO E LĀUNGA FIKA 2/2023

'Oku lāunga'i 'e he Fakafofonga Nōpele 'a e Fakafofonga koe'uhi ko e 'ai ke 'oho 'a e Fakafofonga ke ne tuki 'a e Fakafofonga Nōpele, lolotonga 'a e fakataha 'a e Komiti Tu'uma'u ki he Lao mo e Komiti Tu'uma'u ki he Ngoue mo e Toutai 'i he 'aho 17 'o Fepueli, 2023. Ko e fakataha ko eni na'e fakahoko ia 'i he fale fakataha'anga 'a e Fale Alea.

8. FAKAMĀ'OPO'OPO MO E NGAHI FOKOTU'U

Kuo kakato 'a e ngāue 'a e komiti ki he lāunga na'e tukupi mei he Fale Alea 'i he 'aho 28 'o Mā'asi 2023, 'o fakatatau ki he Tu'utu'uni 114 'o e Ngaahi Tu'utu'uni. 'I hono aofangatuku 'o e ngāue 'a e komiti ki he Lāunga fika 2/2023, 'oku 'i ai 'a e ngaahi fakamo'oni fe'unga na'e monuka 'a e kupu 70 (1) e 'o e Konisitūtone, pea 'oku 'oatu ai 'a e ngaahi fokotu'u ko eni.

- i. Ke tali 'a e Līpooti fika 3/2023 'a e Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Totonu mo e Monū'ia 'a e Fale Alea.
- ii. Ke fakatokanga'i 'oku 'i ai 'a e ngaahi fakamo'oni fe'unga fekau'aki mo e ngaahi me'a 'oku tukuaki'i ki ai 'a e Fakafofonga 'o e Kakai 'o e Vāhenga Fili 'o Tongatapu 7, Hon. Pīveni Piukala 'i he Lāunga fika 2/2023, 'a ia 'oku malava ai ke monuka 'a e kupu 70 (1) e 'o e Konisitūtone pea 'oku fokotu'u atu ke hokohoko atu 'a e ngāue ki ai 'a e Fale Alea 'o fakatatau ki he ngaahi Tu'utu'uni 'o e Ngaahi Fakataha 'a e Fale Alea 'o Tonga.
- iii. Ke ngāue fakataha 'a e Komiti ki he Ngaahi Totonu 'a e Fale Alea mo e Komiti Tu'uma'u ki he Lao ki hono vakai'i ke fakalelei'i mo fakatonutonu 'a e ngaahi lao mo e ngaahi tu'utu'uni 'o e ngaahi fakataha 'a e Fale Alea 'o Tonga.

Mālō ‘Eiki Sea.

‘Eiki Sea: Me’a mai ‘a e Sea ‘o e Komiti ‘a e Ngaahi Totonu ‘a e Fale Alea, ‘Eiki Nōpele ‘o Tongatapu.

Lord Tu’ivakanō: Tapu mo e Feitu'u na Sea, pehē ‘a e fakatapu ki he Hou’eiki ‘o e Fale Alea ‘o Tonga. Sea ko e fatongia ena na’e tuku mai ki he komiti pea na’e fai ‘a e vakai ki ai, pea hangē pē ko ia ‘oku mou me’a ki ai ke fakahoko atu ki he Sekelitali, pea ‘oku kakato Sea ‘a e ngāue ka ko e fakafoki atu pē ki he Feitu'u na ke fai ki ai ha talanoa ki ai ‘a e Fale. Mālō.

‘Eiki Sea: Hou’eiki ko e fokotu’u ena ‘a e līpooti ‘a e komiti ki he Fale, ke tali ‘a e līpooti pea kapau ‘e tali ‘a e līpooti ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi ngāue ‘e hoko ki ai makatu’unga ‘i he ola ko ē ngāue na’e fakahoko ‘e he komiti. Pea ‘oku ou kole ki he kalake ke tau pālōti.

‘Aisake Eke: Sea.

‘Eiki Sea: Tongatapu 5 me’a mai.

Kole ke tukuhifo ki he Komiti Kakato Lipooti Fika 3/2023 Komiti Ngaahi Totonu Fale Alea

‘Aisake Eke: Tapu mo e Feitu'u na pehē ki he Hou’eiki Fale Alea. Sea ko ‘eku ki’i kole atu mu’a pē ‘e lava ‘o tukuhifo eni ki he Komiti Kakato. ‘Oku ‘i ai pē me’a ‘oku fie fakahoha’a ki ai ‘a e motu’a ni, faka’apa’apa lahi pē ki he komiti. Na’a ku ‘i ai au ‘i he fakataha ko eni, pea ‘oku ‘i ai pē mo e me’a ‘i he komiti ko eni ‘i he ‘ekuk tui ‘i he fakamā’opo’opo ‘a e komiti ko eni ‘oku ‘ikai ke nau lave’i ‘i he’enau līpooti, pea ‘oku ou tui ko e me’a mahu’inga ia te ne hanga ‘o liliu ‘a e līpooti, pea ‘oku ou kole atu au na’a lava ‘o tukuhifo, pea kapau ‘e ‘ikai te u fakmalanga atu ai pē a au ia kapau ‘oku ‘ikai ke tali Sea, ka ‘oku ou mahu’inga pē ‘i he me’a ko ia Sea, mālō.

<005>

Taimi: 1200-1205

‘Eiki Sea: ... ‘I ai ha pou pou ki he fokotu’u ‘a Tongatapu 5 ke tukuhifo e lipooti ki he Komiti Kakato? Kole atu ki he Kalake ke tau pālōti. Ko ia ‘oku loto ke tali e tukuhifo e Lipooti Fika 3.

Vaea Taione: Tapu mo e Sea, tapu mo e ...

‘Eiki Sea: Tongatapu 8 me’a mai.

Vaea Taione: Hou’eiki Komiti Kakato. Sea ko u ki’i fie ‘ilo pe au ki he fehu’i ko eni ‘a Tongatapu 5 ko e ‘uhinga ko e ‘isiū foki heni Sea ko e lipooti ‘a e Tongatapu 7. Ka ko ‘eku fehu’i pe ‘a’aku kia Tongatapu 5 pe ‘oku kehe ‘ene me’a ko eni ‘oku fiema’u ko ē ko ē ke talanoa mai ki ai ia mei he ‘isiu ko eni ko ē ko ē ‘a Tongatapu 7? ‘UHINGA kapau ko e me’a kehe ia ‘oku ou fokotu’u atu au Sea ko e ‘isiu eni ia ko Tongatapu 7 ‘oku ‘ikai ko ha toe me’a ia he lipooti mālō Sea.

'Aisake Eke: Mālō Sea tapu mo e Feitu'u na pehē ki he Hou'eiki Fale Alea. Sea ko e felāve'i pe eni ia mo e tukuaki'i ko eni 'a 7. He kapau te u fakahoha'a atu ai pe au he taimi ni tukukehe 'oku ou fokotu'u atu au 'alu hifō ē he 'oku 'i ai e me'a lahi ia heni 'oku ou vakai hifo au ki he komiti ko eni 'ikai ke nau lave'i. Kapau te u ki'i fakahoha'a atu pe au 'oku vave. Peesi 6, kaikehe Sea ko e hā ho'o tu'utu'uni ko ia pe te u muimui ki ai Sea.

'Eiki Sea: Ko e konga eni ia 'o e 'asenita e Fale 'oku 'atā pe ke ke me'a mai ki ai.

'Aisake Eke: Mālō Sea.

'Eiki Sea: Kapau 'oku ke fie me'a mai ki ai, me'a mai

'Aisake Eke: Mālō Sea. Tapu mo e Feitu'u na mo e Hou'eiki Fale Alea. Na'a ku 'i heni foki au he fakataha ko eni mau Komiti Toutai 'a ia ko e lao ko ia. Ko e peesi 6 kapau te mou me'a hifo ki he ...

Poupou Tongatapu 4 ke tukuhifo ki he Komiti Kakato e Lipooti Fika 3/2023 Komiti Ngaahi Totonu Fale Alea

Mateni Tapueluelu: Sea fakamolemole pe ko 'eku poupou pe ki he Fakafofonga kapau 'oku ne me'a mai ke tukuhifo he Komiti Kakato 'oku ne pehē 'oku 'i ai ha me'a ai na'e fofonga valea he komiti 'ikai ke nau hanga 'o fakatokanga'i. Pea 'oku 'i ai pe 'ene totonu ke fakakau pe. Ka ko e ngāue ko ē na'e fakahoko he komiti. Ko e kakato ia 'o fakatatau ki he ngaahi fakamo'oni vitiō, *audio* mo e fale'i fakalao na'e 'omi ki he komiti. Pea ko u pehē pe 'oku 'ikai ke totonu ko hono 'uhingá ko e me'a fekau'aki mo e fakamaau totonu ke tonu 'aupito 'a e tu'utu'uni. Ko u pehē pe au 'oku poupou pe ke tukuhifo Sea he ko u tui 'e ngali tatau pe 'a e feme'a'aki heni mo e feme'a'aki he Komiti Kakato kae ki'i 'ata'atā ange Feitu'u na ia he Fale Alea kapau 'e tukuhifo ki lalo Sea fokotu'u pe mālō.

'Eiki Sea: Me'a mai e Sea e komiti.

Lord Tu'ivakanō: Tapu mo e Sea. Sea. Sea ko u poupou atu pe ki ai, ka ko e me'a pe ke manatu ki he kau Mēmipa na'e 'osi tuku atu pe foki 'a e faingamālie ke 'omai ho'omou ngaahi fakatonutonu pea na'e tonu ke 'asi mai hē, pea kapau ko ena 'oku toe kole mai he 'oku faingamālie pe Sea he ko 'etau fiema'u 'a e fakamaau totonu, pea ko ia poupou atu pe ki ai mālō.

'Eiki Palēmia: Sea lava pe ke ki'i fai atu pe mu'a e ki'i fakakaukau ko eni. 'Oku ou poupou ki he me'a ko eni na'e me'a'aki he Sea 'a e komiti. 'Oku tau fa'a 'ai 'etautolu ia 'o kapau pe 'oku 'ikai ke te laumālie lelei pea te toki ha'u pe kita 'o me'a'aki heni he komiti. Na'e 'i ai 'a e 'uhinga na'e 'ave ai ki he komiti ke mou feme'a'aki ai pe ko e hā e ola ko ia ko e ola ia te mou 'omai ko ē ki he Fale. Ka ko u fakatokanga'i pe au mou poupou ki he me'a 'a e Sea. Ko e komiti kotoa pe 'oku tau kau ai 'oku 'omai mo e faingamālie ke tau hanga 'o fakatonutonu.

Mateni Tapueluelu: Sea ko e ki'i tokoni pe ki he 'Eiki Palēmia 'oku 'ikai ke kau 'a Tongatapu 5 ia 'i he komiti. Ko e motu'a ni 'oku kau ai pea 'oku 'osi kakato ai 'emau lau hono 'omai ko ē ko e loto ia 'o e komiti fakatatau ki he fale'i fakalao kuo 'omi ki he mātu'a ni.

Lord Tu'iha'angana: Ki'i tokoni atu pe ki he me'a ko ē 'a e Fakafofonga Fika 4. 'Oku 'ikai ke kau e Tongatapu 5 ia ka ko e fō'i ... ko ia 'oku talifaki. 'A ia ko e Fakafofonga Fika 2 'a

Tongatapu mo e Fakafofonga Fika 4 fakafofonga ki he komiti. Ka na'e 'i ai 'a e tokotaha na'e mama'o atu mahalo na'e kei folau atu he fatongia faka-Fale Alea 'a e Fakafofonga Fika 2 'o Tongatapu, pea ko e fakamā'opo'opo ia ko ē 'emau komiti pea toki hū ange e Fakafofonga Fika 5 he fo'i fakataha fakamā'opo'opo ko ia. 'A eni ko eni 'oku ne me'a mai'aki na'e 'i ai he fo'i fakataha ko ia. Ka na'e hangē pe ko e me'a 'a e Fakafofonga Fika 4 na'e 'osi mā'opo'opo e ngaahi me'a ko ia he na'e talu e fononga mai ki'i lōloa e ngāue 'a e komiti ki heni. Ka 'oku fai pe pou pou atu, ka 'oku 'ikai ke mēmipa ia ka na'e ki'i hū ange ia he ki'i fo'i haafe houa ko eni ko ē na'e me'a ia kuo 'osi fakamā'opo'opo mai he komiti ia e me'a lahi. Ka ko 'ene fokotu'u ko ē ke tukuhifo 'oku 'i ai pe 'ene totonu pea 'oku fiema'u pe ke fai e feme'a'aki ke mahino ka tau toki hoko atu.

Pāloti 'o tali fokotu'u Tongatapu 5 tukuhifo Lipooti 'a e Komiti Ngaahi Totonu 'a e Fale Alea ki he Komiti Kakato

'Eiki Sea: Tongatapu 5 'oku 'i ai pe ho totonu ke ke 'ohake e ngaahi me'a ko eni he Fale Alea, ka 'i he taimi tatau pe 'oku ...

<007>

Taimi: 1205-1210

'Eiki Sea : ..kole e kau Fakafofongá ke tukuhifo ki he Kōmiti Kakato ke fai e feme'a'aki. Kalake ke tau pāloti. Ko ia 'oku loto ke tali e fokotu'u 'a Tongatapu 5 pou pou 'i ke tukuhifo e lipooti ko eni ki he Kōmiti Kakato, fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile : 'Eiki Sea loto ki ai 'a Tevita Fatafehi Puloka, 'Uhila Moe Langi Fasi, Māteni Tapueluelu, 'Aisake Valu Eke, Paula Piveni Piukala, Kapelieli Lanumata, Taniela Fusimālohi, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, 'Eiki Minisitā Fonua, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Tokoni Palēmia, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, 'Eiki Minisitā MEIDECC, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Minisitā Ngoue, Dulcie Elaine Tei, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana. 'Eiki Sea loto ki ai 'a e toko 19.

'Eiki Sea : Ko ia 'oku 'ikai loto ki he fokotu'ú fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile : 'Ikai ha fakahā loto pehē 'Eiki Sea.

Faka'atā Sea Komiti Kakato ke mavahe mei Fale Alea koe'uhi ko 'ene lāunga 'i he Komiti

'Eiki Sea : Ko ia Hou'eiki, kole atu pē ki he Sea e Kōmiti Kakatō koe'uhi ko e lāunga ko eni 'oku fekau'aki tonu pea mo koe, ko e taimi ko ia 'e tukuhifo ai e 'asenita ko eni ke ki'i faka'atu'i pē 'o me'a atu ki he sipoti kae tau'atāina e feme'a'aki koe'uhi he ko ho'o lāunga eni.

Lord Tu'ilakepa : Sea, ko u fakamālō atu ki he Feitu'ú na 'i ai pē mo'oni ia, pea kuo kamata ke ngalo atu 'a e fo'i me'a ia ko iá Sea. Ka ko u fakamālō atu ki he Komiti, ka ko u kole fakamolemole ki he Fakafofongá ko u faka'amu pē Sea ke hoko e me'a ko eni na'a ke mea'i lelei pē. Na'a tau tutuku, toki tutuku ni na'e pehē pē me'a tatau pē 'Eiki Sea. Pea 'oku mo'oni e fakahua na'e fa'a fai 'e he ni'ihi, te ongo'i 'oku 'ikai ke malu 'ete mo'ui he 'api ni Sea. Sea ko u fokotu'u atu au pea 'oku ou poaki atu au mou hoko atu ā kae 'omi haku fetongi he 'oku ai e me'a ia 'oku tautonu ki he motu'a ni. Mahalo ko e faingamālie ke u lele ai pē au sio sipoti,

mou ‘alu ‘o tokanga’i ‘a e fanga ki’i fale ko eni ko eni ‘a eni na’e toutou ‘ohake he Fale ni ka mou lele pē kae ‘ikai ke mou tokanga’i ‘a e me’a ko eni na’e totonu ke mou tokanga’i 'Eiki Sea. Sea mālō e ma’u faingamālie.

Lipooti Folau Faka-Fale Alea Fika 14A/2023

'Eiki Sea : Kole atu ki he Kalake tau hoko atu ki he *item* fika 4.17 he’etau ‘asenita ko e Lipooti Folau Faka-Fale Alea Fika 14A/2023. Lau mai e lipooti.

Kalake Tēpile : (ne lau)...

‘Aho 20 Tisema, 2023.

Ki he Hou'eiki Mēmipa e Fale Alea ‘o Tonga

Lipooti Folau Faka-Fale Alea Fika 14A/2023 ki he Konifelenisi hono 10 ‘a e ngaahi Fonua Mēmipa ki he Konivesio ‘a e Ngaahi Pule'anga Fakatahataha ki hono Fakafepaki’i ‘a e Ta’efaitotonu.

Fakahoko ‘i Atalanita ‘Amelika ‘aho 11-15 ‘o Tisema, 2023

Ko u faka'apa'apa mo fakahoko atu ‘a e Lipooti Folau Faka-Fale Alea ki he Konifelenisi hono 10 ‘a e Ngaahi Fonua Mēmipa ki he Konivesio ‘a e Ngaahi Pule'anga Fakatahataha ki hono Fakafepaki’i ‘a e Ta’efaitotonu, *Atlanta* ‘Amelika 21-25 Tisema, 2023.

Faka'apa'apa atu

.....
Hon Dr. 'Uhila Moe Langi Fasi
Fakafofonga – Tongatapu 2.

'Eiki Sea : Kole atu ki he Kalaké ke lau kakato mai pē lipooti.

Kalake Tēpile : Peesi 2 – konga A. **Talateu.**

1. Na’e ma’u ‘e he ‘Ofisi ‘o e Fale Alea ‘o Tongá ‘a e fakaafe mei he sino fakavaha’apule’anga ‘o e Hou'eiki Fale Alea ki hono tau’i ‘o e ta’efaitotonu ke Fakafofonga’i ange ‘a e Fale Alea ‘o Tonga ki he Konifelenisi hono 10 ‘a e ngaahi fonua Mēmipa ki he Konivesio ‘a e Ngaahi Pule'anga Fakatahataha, ki hono Fakafepaki’i ‘a e Ta’efaitotonu. ‘A ia na’e fakahoko ki Atlanta ‘Amelika ‘i he ‘aho 11 ki he 15 Tisema, 2023.
2. Ko e Konifelenisi ‘a e ngaahi fonua mēmipa ‘a e sino tefito ‘a e fa’u tu'utu'uni Ngāue ‘a e Konivesio ‘a e Ngaahi Pule'anga Fakatahatahá ki hono Fakafepaki’i ‘a e Ta’efaitotonu (Konivesio). Na’e kamata’i ‘a e *COSP* ‘o fakatatau ki he Kupu 63 ‘o e Konivesio pea fakataumu’a ke: i) Tokoni’i ‘a e ngaahi fonua Mēmipa ke nau malava ange ke fakahoko ‘a e ngaahi fiema’u ‘a e Konivesio. ii) Faka’ai’ai ‘a e fengāue’aki ‘i he vā ‘o e ngaahi fonua Mēmipa ke lava ‘o a’usia ‘a e ngaahi taumu’a ‘o e Konivesio. iii) Ke fakalahi ‘a e ‘ilo fekau’aki mo e Konivesio pea vakai’i hono fakahoko.

3. 'Oku fatongia 'aki foki 'e he *COSP* hono tuku atu e Tu'utu'uni Ngāue ki he kautaha 'a e Ngaahi Pule'anga Fakatahataha ki hono tokanga'i 'a e ngaahi ngāue ki he faihia mo e faito'o konatapu...

<008>

Taimi: 1210-1215

Kalake Tēpile: ... fekau'aki mo hono fatu mo fakahoko 'a e ngaahi ngāue ki hono fakafepaki'i 'a e ta'efaitotonú. 'Oku fakahoko fakata'u ua 'a e Konifelenisi 'a e *COSP* pea 'oku tali 'i he ngaahi fakataha ni 'a e ngaahi tu'utu'uni ke fakahoko 'aki 'a 'ene ngaahi taumu'a ngāué. Na'e fakahoko ai pe mo e Fakataha'anga Hono Hongofulu Ma'a e Hou'eiki Fale Aleá 'i he lolotonga 'a e konifelenisi ni. Na'e fokotu'utu'u mo tataki 'a e fakataha'anga ko iá 'e he *GOPAC*.

4. Na'e tali 'e he Fale Aleá 'i he Tu'utu'uni Faka-Fale Alea Fika 134A 'o e 'aho 12 'o 'Okatopa 2023 ke fakafofonga'i atu 'a e Fale Alea 'o Tongá 'e he Fakafofonga 'o Tongatapu 2, Hon. 'Uhila Moe Langi Fasi (pea ko e Sea ia 'o e Komiti Tu'uma'u 'a e Fale Alea ki Hono Fakafepaki'i 'o e Ta'efaitotonu), pea mo Hon. Taniela Fusimalohi, Fakafofonga 'o 'Eua 11, pea muimuifolau 'a e Kalake Pule 'a e Fale Aleá, *Gloria Pole*'o. Koe'uhi ko ha ngaahi fatongia kehe 'o e Fakafofonga 'o 'Eua 11, na'e poaki 'a e Fakafofonga mei he folau ni pea mo e fakataha ni. Ko e folau ni na'e fakapa'anga pe ia 'e he Fale Aleá.
5. Na'e tokanga'i 'a e ngaahi fokotu'utu'u mo tataki 'o e konifelenisi 'e he *UNODC*. Koe'uhi ko e ngaahi tu'utu'uni 'a e *UNODC* fekau'aki mo e founa 'o e kau atu ki he konifelenisi, na'e fakahoko atu 'a e kole mei he 'Ofisi 'o e Fale Alea ki he Pule'anga ke fakakau atu 'a e Hou'eiki Fakafofonga Fale Aleá 'i he kau fakafofonga mei he Pule'anga Tongá. Na'e tali 'e he Pule'angá 'a e kole ni pea fakakau atu 'a e Hou'eiki Fakafofongá mo e Kalaké ki he Hou'eiki Fakafofonga mei he Pule'angá, 'a ia na'e taki ai 'a e 'Eiki Tokoni Palēmiá, Hon. Samiu Kuita Vaipulu. Na'e kau foki ki ai mo e 'Omipatimeni pea mo e kau 'ofisa muimuifolau pe mei he Pule'angá.
6. Ko e fuofua taimi eni ke kau atu ai 'a Tonga ki he Konifelenisi 'a e Ngaahi Fonua mēmipá, hili ange 'a e kau atu 'a Tonga ki he Konivesio ni 'i Fepueli 'o e ta'u 2020.

E. Fakataha lahi 'a e Konifelenisi hono Hongofulu 'a e Ngaahi Fonua Mēmipa ki he Konivesio 'a e Ngaahi Pule'anga Fakatahataha ki hono Fakafepaki 'o e Ta'efaitotonu.

7. Na'e kamata 'a e fakataha lahi 'o e konifelenisi 'i he 'aho Mōnite 11 Tīsema 2023 'aki ha polokalama huufi. Na'e fakahoko ai 'a e ngaahi lea 'o kau ai 'a e lea 'a e Palesiteni Mālōlō 'o e konifelenisi ko *Amr Adel Hosny* mei 'Isipite pea mo e Palesiteni fo'ou 'a ia ko *Richard Nephew* mei 'Amelika. Na'e hoko atu ai 'a e fakataha ki hono fili 'o e kau ma'u lakanga 'o e konifelenisi.
8. Na'e ma'u 'a e faingamālie 'o e ngaahi fonua mēmipá ke fakahoko atu ki he konifelenisi 'a e ngaahi ngāue kuo fakahoko mo fokotu'utu'u ke fakahoko 'e hotau takitaha fonua 'o fakatatau ki he ngaahi fatongia 'oku tuku mai 'i he konivesio.
9. Na'e me'a 'a e 'Eiki Tokoni Palēmia 'o Tonga, Hon. Samiu Kuita Vaipulu 'o fakahoko ki he konifelenisi 'a e lipooti mei Tonga. Ko e to'o kongokonga lalahi eni 'o e lipooti 'a Tonga ki he konifelenisi:

- i. 'Oku tokanga'i 'e Tonga ko hono tau'i 'o e ta'efaitotonú ko e ngāue ia 'oku mahu'inga ke fakahoko kae lava ke a'usia 'a e Tu'unga Fakalalakaka Tu'uloa Hono 16, pea pehē foki hono ta'efehu'ia 'a e va'etu'ua 'e he ta'efaitotonú hano a'usia 'o e ngaahi *SDGs* kehe;
- ii. Kuo fokotu'u ki he Palani Fakalalakaka Fakafonua Hono II 'a e fonua ki he Ta'u 2015-2025 ko e taha 'o e ngaahi ola fakafonua ko e pule lelei 'oku hoa mo e ta'au 'o e taimi. 'Ikai ko ia pe, neongo na'e toki kau 'a Tonga ki he konivesiό ki hono tau'i 'o e ta'efaitotonu 'i he ta'u 2020, ka na'e 'osi fakapaasi pe 'a e ngaahi lao 'i he fonua ke tau'i 'a e ta'efaitotonú 'i he Lao ki he Ngaahi Hia, pea toki hoko ai ki he Lao ki hono Tau'i 'o e Ta'efaitotonu 'i he ta'u 2007.
- iii. Kimu'a pea hoko 'a Tonga ko e Fonua Mēmipa fika 187 ke kau ki he konivesiό, na'e 'osi fakahoko pe 'a e ngāue ki hono tau'i 'o e ta'efaitotonú. Ne fakafou eni 'i hono fakamālohia 'a e ngaahi sino ngāue ki he pule lelei 'i Tonga 'i hono tokonia 'e he sino ngāue ma'a e ngaahi fonua Pasifiki ko e *UN-PRAC* 'o fakafou 'i he *UNODC* mo e *UNDP*. 'Oku kau heni hono fokotu'u ...

<002>

Taimi: 1215-1220

Kalake Tēpile: ... ha va'a 'i Tonga 'o e Sino Fakavaha'apule'anga 'a e Hou'eiki Fale Aleá ki hono tau'i 'a e ta'efaitotonú (*GOPAC*). Kuo fokotu'u foki mo e Komiti Tu'uma'u 'a e Fale Aleá ki hono Tau'i 'o e Ta'efaitotonú.

- iv. Hili e kau atu 'a Tonga ki he konivesio, kuo fakahoko 'a e ngaahi ngāue 'o kau ai hono vakai'i 'o e ngaahi lao ke fakapapai'i 'oku fenāpasi mo e fiema'u 'a e konivesio. Na'e tokoni'i 'a Tonga 'e he *UNODC* mo e *UNDP* ke fakahoko e ngāue ko eni.
- v. Kuo fakakakato foki 'e Tonga 'a e fuofua vakai'i 'ene faipau mo e konivesio 'i he uike faka'osi 'o Sepitema 2023. 'Oku lolotonga fakatatali ki he kakato mai e lipooti 'o e ngāue ko iá ke tali ia pea toki paaki. 'E hā mei heni 'a e ngaahi tafa'aki 'oku fiema'u ke toe fakamālohia ange 'i hono tau'i 'o e ta'efaitotonú he fonuá ni. 'E hoko atu leva 'a e ngāue ki he vakai'i hono uá.
- vi. 'I he ngaahi fengaue'aki 'a e ngaahi fonua Pasifiki, na'e fakahā 'a e pou pou 'a Tonga ki he visone ngāue *Teieniwa Vision* 'a ia na'e fokotu'u 'i he fuofua fakataha 'a e kau taki 'o e ngaahi fonua Pasifiki 'i Kilipati 'o fekau'aki moe fiema'u ke faaitaha 'a e ngaahi fonuá 'i he Pasifiki 'i hono tau'i 'a e ta'efaitotonú. Na'e kau atu 'a Tonga 'i Sune 2023 ki hono fokotu'u 'a e sino ngāue ke tataki e ngāue 'a e visone ko 'eni.
- vii. 'E fiema'u 'e Tonga ha tokoni ki he hokohoko atu 'o e ngaahi ngāue ki he konivesio, pea 'oku fakatokanga'i ai 'a e 'asenita ngāue 'a e konifelenisi 'i hono tokoni'i 'o e ngaahi fonua memipá 'o fakafou he ngaahi tokoni fakataukei pea fokotu'u atu foki ki he konifelenisi ke fakakaukaua ha tokoni fakalukufua ki he Pasifiki 'o fakafou 'i hono fakaivia e ngaahi ngāue 'i he malumalu 'o e visone

Teieniwa Vision. ‘E tokoni fakahangatonu eni ki he ngaahi fonua ‘e 14 ki he Pasifikí kuo nau mēmipa ‘i he konivesio.

10. Ko ha faingamālie lelei ke fanongo ki he lipootí mei he ngaahi fonua mēmipá fekau’aki mo e ngaahi founa ‘enau tau’i ‘a e ta’efaitotonú ‘i he ngaahi lipooti ne fakahoko ki he konivesio. Pea koe’uhí ko e ngaahi ‘ilo mo e lesoni ‘oku ako mei he ngāue ‘a e fonua kehé ‘e tokoni ia ‘i he Komiti Tu’uma’u ‘a e Fale Aleá ki hono Tau’i ‘a e Ta’efaitotonú kae pehē foki ki he Hou’eiki Mēmipa ‘oku ‘ikai ke nau kau ‘i he Kapinetí ‘i hono vakavakai’i ‘a e ngāue ‘a e Pule’angá ‘i hono fakahoko e ngaahi fatongia he konivesio pea mo e ngaahi ngāue pē fekau’aki mo e tau’i ‘o e ta’efaitotonú. Ko e ni’ihi eni e ngaahi founa kuo ngāue’aki ‘e he ngaahi fonua mēmipá ‘i he’ene ngāue honau takitaha fonua:
 - i. Fokotu’u ‘a e ngaahi sino vā fengāue’aki fakavaha’apule’anga ke fetokoni’aki ‘a e ngaahi fonua mēmipá ‘i hono tau’i ‘a e ta’efaitotonú ‘o fakafou ‘i he vahevahe ‘o e ngaahi fakamatala pe ‘iló.
 - ii. Fakapapau’i ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi tefito’i ‘ulungaanga ke fakamalumu ki ai ‘a e tokotaha kotoa pē ‘oku ngāue ‘i he pe ma’a e Pule’angá.
 - iii. Vakai’i ma’u pe ‘a e ngaahi laó pea tānaki atu ha ngaahi fakatonutonu ‘oku ne ‘oatu ha ngaahi founa fo’ou ki hono tau’i e faihalá.
 - iv. Fiema’u ke tuku mai ‘e he konifelenisí ha ngaahi fakahinohino pe mōtolo ‘o e meimei ‘atikolo kotoa ‘a e konivesio pea ke muimui ki ai ‘a e ngaahi fonua mēmipá ‘o hoko ia ke mālohi ange ai ‘a e faipau ki he konivesio.

Eiki Sea: Mālō kalake. Te u ta’ofi ai ko e taimí. Hou’eiki toloi e Falé ki he 2.
(Toloi e Falé ki he 2 ho’atā.)

<002>

Taimi: 1420-1425

Sātini Le’o: Me’a mai ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea. (*Lord Fakafanua*)

Eiki Sea: Mālō ho’omou laumālie Hou’eiki, ko eni ‘oku kei hoko atu pē ‘a e feme’a’aki ‘i he ngāue ‘a e Fale Alea, ‘a ia ko e ‘asenita fika 4.17, Līpooti Folau Faka-Fale Alea fika 14A, na’e lolotonga fai hono lau kole atu ki he kalake ke hoko atu (mei he peesi 7).

Kalake Tēpile (*hoko atu’a e lau...*) Tau hoko atu ‘i he peesi 7, (v).

- v. Faka’ai’ai ‘a e ‘ata kitu’a mo e taliui ‘i he ngaahi ‘ātakai kotoa pē ‘o e ngāue fakapule’anga.
- vi. Mahu’inga ‘a e ‘atā ke vahevahe ke vahevahe atu ‘a e ngaahi fakamatala ke ‘ilo ‘e he kakai (*freedom of information*) ke fakasi’isi’i ai ‘a e faihala pea ke ako’i e *public awareness* ke ‘ilo e ha ‘a e faihala.
- vii. Mahu’inga ‘a e fengāue’aki fakafeitu’u, *regional networks*, ke fevahevahe’aki ‘a e ‘ilo mo e ngaahi taukei makatu’unga ‘i he ngaahi a’usia.
- viii. Fiema’u ‘a e founa pau mo makehe ki hono puke mai, tauhi mo tokanga’i ‘a e ngaahi koloa ko ia na’e ma’u ‘o fakafou ‘i he ta’efaitotonu.

- ix. Mahu'inga ke fokotu'u ha Fakamaau'anga Fakavaha'apule'anga, ke fakamaau'i ai 'a e ngaahi faihala, *Internation Court of Anti-Corruption*.
- x. Fiema'u 'a e kupu kotoa 'o e sosaieti ke 'ilo ko e ha 'a e ta'efaitotonu pē faihala, pea kau ki hono tau'i 'o e ta'efaitotonu pea ke hoko 'a e Pule'anga ko e hoa ngāue mo e ngaahi sino ta'efakapule'anga mo e *media*.

11. Ko e taha 'o e ngaahi tu'utu'uni (*Resolution*) na'e tali 'i he konifelenisi, ko e tu'utu'uni na'e fokotu'u atu mei he ngaahi fonua iiki kei langalanga hake, *small island developing states*. Na'e fakatokanga'i 'i he fakalea 'o e tu'utuuni ko eni 'a e ngaahi aleapau mo e ngāue 'a e ngaahi fonua iiki kei langalanga hake, 'oku hoko ia ko ha ngaahi ivi tokoni 'i he ngāue ko eni ke tau'i 'a e faihala. Na'e kau heni 'a e *Samoa Pathway* na'e tali 'i he ta'u 2014 'e he ka u taki 'o e ngaahi fonua iiki kei langalanga hake, pea mo e *Boe Declaration*, fekau'aki mo e malu 'a e potutahi, *reginal security*, na'e tali 'i he ta'u 2008 'e he kau taki 'o e ngaahi fonua 'o e Pasifiki, kae pehē ki he *Teieniwa Mission* 'a ia na'e tali 'i he ta'u 2021 'e he kau taki 'o e ...

<005>

Taimi: 1425-1430

Kalake Tēpile: ...Ngaahi fonua Pasifiki ko e hala fononga 'e ngāue fakataha ai 'a e ngaahi fonua ni ke fokotu'u 'a e mape folau pe 'e taha ma'ae Pasifiki 'i hono tau'i e faihala.

12. Ko e taha 'o e ngaahi me'a mahu'inga ne hā 'i he tu'utu'uni ko eni 'a e fiema'u ke fakapapau'i 'e he ngaahi fonua mēmipa iiki kei langalanga hake 'oku 'i ai 'a e founa ngāue 'oku pau ke malu'i'aki 'akinautolu 'oku nau lipooti pe tuku atu ha fakamatala fekau'aki mo ha faihala. Pea ke fa'u ha founa fakapulipuli mo malu ke fakahoko ai ha ngaahi lipooti pehē pe ki hono malu'i ha kau fakamo'oni. Ne aofangatuku'aki 'a e tu'utu'uni ni 'a e ui mo faka'ai'ai he toenga e ngaahi fonua iiki kei langalanga hake 'oku te'eki ke nau mēmipa he konivēsio ke nau kau mai ki ai.

Hoko atu he peesi 10 konga (f).

Fakataha'anga Hono Hongofulu ma'ae Hou'eiki Fale Alea mo e Ngaahi Fakataha Makehe.

Konga 14: Na'e fakahoko 'a e fakataha hono 10 ma'ae Hou'eiki Fale Alea he 'aho Tu'apulelulu 14 'o Tisema 2023. 'A ia na'e tataki ia 'e *Mr. John Hyde* mei he Sino Fakavaha'apule'anga Hou'eiki Fale Alea ki hono tau'i 'a e ta'efaitotonu (*GOPAC*). Ko e taumu'a 'o e fakataha ni ke fevahevahe'aki 'a e 'ilo pea ke toe longomo'ui ange ai 'a e tokanga 'a e Hou'eiki Mēmipa Fale Alea ki honau fatongia 'i hono tau'i 'o e faihala 'o tautefito ki he'enau fengāue'aki mo e kupu fekau'aki.

15. Na'e fakahoko 'a e ngaahi lea he kau Sea mo e Tokoni Sea 'o e *GOPAC* mei he ngaahi fonua 'o kau ai 'a *Dr. Carlos Cuevan* mei 'Amelika Latino, *Dr. Fadli Son* mei 'Initonisia, *Honorable Ahmed Shabbir* mei *Kenya*, *Leilani Reklai* mei Palau, *Minerva* mei *Mexico* kae pehē kia *Christos Vlassis* mei he *UNODC*.

16. Ko e konga eni 'o e ngaahi kaveinga mahu'inga ne 'ohake 'i he fakataha ni.

- i. ‘Oku ‘ikai ke ‘i ai ha founa pe ‘e taha ‘e lava ke ngāue’aki ki he faihala kotoa pe. Ko ia ai ko hono tau’i ‘o e faihala ko e ngāue ia ke kau kotoa ki ai ‘a e fonua ‘o tautefito ki he Hou’eiki Fale Alea.
- ii. Mahu’inga ke mea’i he Hou’eiki Fale Alea ‘a e ngaahi konivēsio mo e ngaahi aleapau fakavaha’apule’anga ‘oku kau atu ki ai honau takitaha fonua. ‘Oku ‘ikai ko ha ngāue pe ia ki he Pule’anga(*Executive*) ka ‘oku totonu ke ‘ilo ki ai ‘a e Hou’eiki Fale Alea ke makatu’unga ai ha’anau muimui’i *oversight* he fakahoko fatongia ‘a e Pule’anga ‘i he malumalu ‘o e ngaahi konivēsio ko ia.
- iii. Ko e ngaahi konivēsio ‘oku kau ki ai ‘a e fonua kuo pau ke fiema’u ‘a e ngaahi lao ke fakapaasi. Ko e Konivēsio *UNCAC* ko e ngaahi kupu ‘e 20 ‘o e konivēsio ‘oku hā ai ‘a e fiema’u ‘a e ngaahi lao ke fakahoko ‘i he tu’unga fakalotofonua ‘o e ngaahi fonua mēmipa ‘oku ‘ikai lelei ke toki mea’i pe ‘e he Hou’eiki Fale Alea ‘a e ngaahi konivēsio pehē ni ‘i ha taimi ‘oku ‘oatu ai ha Lao Fakaangaanga ke nau ngāue ki ai ‘i Fale Alea. ‘Oku poupou’i hono fakakau atu ‘a e Hou’eiki Mēmipa Fale Alea he ngaahi kulupu ngāue ‘a e Pule’anga (*government delegation*) ki he ngaahi fakataha mo e ngaahi ngāue ki he ‘ū konivēsio.
- iv. Ko e ngaahi founa ‘e lava ke toe longomo’ui ange ai ‘a e Hou’eiki Mēmipa Fale Alea ki he ngāue konivēsio ni. (1) Ko e fokotu’utu’u ha founa ke toutou vakai’i ai ‘a e konivēsio mo e faipau ‘a e fonua ki he ngaahi fiema’u ‘a e konivēsio. (2) Talanoa’i mo e kakai pea tuku atu ha’anau ngaahi fakamatala fekau’aki mo e konivēsio pea mo e ngaahi me’a ‘oku hoko ‘i he fonua ‘i he kaveinga ‘o e konivēsio.
- v. Ko hono vakai’i (*review*) ‘o e tu’unga faipau ‘o e fonua ki he konivēsio ‘oku hā mahino ‘i he ola ‘o e ngāue ko ia ‘a e ngaahi tafa’aki ‘oku matavaivai ai e lao ‘o e fonua. ‘E tokoni ‘a e Hou’eiki Fale Alea ke nau tokanga makehe ki he ngaahi matavaivai ko eni mo fa’u ha ngaahi lao ke tokoni ke faipau ange ‘a e fonua ki he konivēsio.

17. Na’e me’a ‘a *Honorable* ‘Uhilamoelangi Fasi ‘i he fakataha’anga ni ‘o fakahoko ‘ene houna’ia ‘i he feinga ‘a e ngaahi sino ngāue hangē ko e *GOPAC* ke fakatokanga’i ‘a e mahu’inga ke ‘asi (*visible*) pea kau ‘a e Hou’eiki Mēmipa Fale Alea ‘i he tau’i ‘a e faihala. Na’a ne tokanga makehe foki ki he fiema’u ke ‘i ai ha Palani Ngāue Fakafonua ‘a Tonga...

<007>

Taimi: 1430-1435

Kalake Tēpile : ki hono Tau’i ‘o e Ta’efaitotonu, ‘a ia ‘e ala tokoni ‘a e *GOPAC* ‘i he ngaahi ngāue fakatekinikale ke tokoni’i hano fakahoko eni ‘e Tonga. Na’a ne fakamālō’ia ‘i he ngāue ‘a e sino ngāue ko eni, pea tautautefito ki hono teke ‘a e ngaahi taumu’a ngāue ‘i he *Teieniwa Vision* ke faaitaha ‘a e ngaahi fonua Pasifiki ‘i hono fakahoko ‘a e ngaahi ngāue mahu’inga ki hono tau’i ‘o e faihala.

18. Na’e fakahoko foki mo e Fakataha ‘a e ngaahi Fonua Pasifiki ‘i he ‘aho Tusite 14 Tisema 2023 ‘i hono fakatokanga’i makehe ‘o e visone *Teieniwa (Teieniwa Vision)*. Na’e fakahoko ‘a e ngaahi lea ‘e he penolo ne kau ki ai ‘a e Palesiteni ‘o *Kiribati (H.E. Taneti Maamau)*, Sekelitali

Seniale ‘a e Fakataha’anga ‘o e Kau Taki ‘o e Ngaahi fonua Pasifiki (*Henry Puna*) pea mo e 'Eiki Tokoni Palēmia ‘o Tonga (Hon Samiu Kuita Vaipulu).

19. ‘I he me’a ‘a e 'Eiki Tokoni Palēmia ‘o Tonga, ‘a ia na’a ne kau atu ki he fakataha ‘i *Kiribati* ‘a ia na’e fa’u ai ‘a e visone *Teieniwa*. Na’a ne fakamamafa’i ai ‘a e fiema’u ke tu’u fakataha ‘a e ngaahi fonua ‘i he potutahi Pasifiki ‘i hono tau’i e faihala (*unite collectively as a region against corruption*) pea ke ngāue ‘a e fonua kotoa ki honau takitaha fatongia fakatatau ki he Visone ni. ‘Oku fiema’u ha ngāue (*action*) koe’uhi ke lava ‘o fakahoko kakato ‘a e lao. Na’a ne me’a ai fekau’aki mo e :

- i) Poupou ‘a Tonga ke fokotu’u ha kulupu ngāue (*task force*) ‘a e Pasifiki, ‘e hoko ia ko e sino ngāue ke senita ai (*central hub*) ‘a e fengāue’aki, feako’aki mo e vahevahe ‘a e ngaahi taukei, fakamatala mo e ilo. Ko e founa lelei eni ke faaitaha ai ‘a e ngaahi fonua Pasifiki ‘o fakatatau ki he ngaahi tu’unga makehe ‘o e lavea ngofua (*unique vulnerabilities*) ko e ngaahi fonua iiki kei langalanga hake pea mo e ngaahi pole natula tatau (*similarities*) ‘oku fe’ao mo e ngaahi fonua he potutahi ni.
- ii) ‘Oku hokohoko lelei atu ‘a e ngāue ki hono fokotu’u ‘a e ‘Ofisi ‘o e Komisiona ki hono Tau’i ‘a e Ta’efaitotonu ‘i Tonga. Kuo vahe’i foki mo e ‘elia ko e ‘ofisi ke fakahoko ngāue mei ai ‘a e a’a ni. Kuo ‘osi ‘i ai mo e Komiti Tu’uma’u ‘a e Fale Alea ‘o Tonga ki hono tau’i ‘a e ta’efaitotonu.
- iii) ‘E fakahoko ki Tonga ‘i he ta’u 2024 ‘a e fakataha ‘a e Taki ‘o e ngaahi fonua Pasifiki pea ‘e lelei ke hoko atu ki ai hono talanoa’i ‘a e tu’unga hono fakahoko ‘o e visone *Teieniwa*.

iv. ‘Oku fokotu’utu’u ke fakahoko ‘a e fakataha hono 2 ‘a e ngaahi fonua Pasifiki ki Tonga fekau’aki mo hono tau’i e faiahala. Ko e ‘uluaki fakataha ne fakahoko ‘i *Kiribati* ‘a ia ne fa’u ai ‘a e visone *Teieniwa* ‘i he ngaahi ‘aho kimu’a pea kamata ‘a e Fakataha ‘a e kau Taki ‘o e Ngaahi Fonua Pasifiki ‘i ‘Akosi, 2024.

20. ‘I he faka’osinga ‘o e fakataha ni na’e mahno ‘a e fekau (*message*) ki he ngaahi fonua Pasifiki ko e ngāue fakataha ‘o fakafou ‘i ha ngaahi founa ‘oku ne fakakau kotoa mai ‘a e sosaieti (*whole of society approach*).

21. Na’e ‘i ai mo e ngaahi fakataha kehe (*bilateral meetings*) na’e tokanga’i pē ‘e he 'Eiki Tokoni Palēmia ‘o kau ai ‘a e :

i) Fakataha ‘a Tonga mo e tokotaha fale’i mei he ‘Ofisi Fakafeitu’u ‘o e *UNODC*, *Ms Marie Pegie Cauchois* pea mo e Sekelitali ‘a e *GOPAC Oceania*, *Mr. John Hyde*, ‘o fakapapau’i ai ‘e fakahoko mai ki Tonga ni ‘a e fakataha hono 2 ‘o e ngaahi fonua ‘o e Pasifiki fekau’aki mo hono tau’i ‘a e faihala ‘a ia ‘e tataki ia (*host*) ia ‘e he Pule’anga pea mo e Fale Alea ‘i he fengāue’aki mo e sino ngāue ko eni. Na’e fakatokanga’i ai pē ‘i he fakataha ni ‘oku fokotu’utu’u ke fakahoko ‘a e takai hono 2 ‘o e vakai’i e faipau mo e Konivesio (*second cycle review*) ‘i ‘Epeleli, 2024.

ii) Fakataha ‘a Tonga mo e tokotaha ‘oku ne tokanga’i (*co-ordinator*) ‘a e sino ngāue ko e *Globe Network Ms Rositsa Zaharieva*. Ko e sino ngāue eni ‘oku nau taumu’a ngāue’aki hono fa’u ha ngaahi me’angāue (*tools*) ke vave mo pau ange ‘a e fengāue’aki fakafeitu’u ke tau’i e ngaahi hia, ‘oku ope atu he ngaahi kau’afonua (*cross border corruption offences*). ‘E lava ke

hoko ha fonua ko ha mēmipa ‘i he sino ngāue ko eni, ‘aki hono fili mai ha sino ngāue fakalotofonua ‘o a’u ...

<008>

Taimi: 1435-1440

Kalake Tēpile: ... ki he sino ngāue ‘e tolu pea ke nau tohi kole ke atu ‘o fakafou ‘i he Fakafongonga fetu’utaki fakalotofonua (*focal point*). Na’e mahino foki ‘oku ta’etotongi pē hono fakahoko atu ha tohi kole (*no application fee costs*).

(iii) Fakataha ‘a Tonga mo e Talēkita Pule ‘o e *UNODC Ms. Ghada Fathi Waly*, ke vakai’i ‘a e ngaahi tafa’aki ‘e ala tokoni’i ai ‘e Tonga ‘e he *UNODC* ne fakama’ala’ala ai ‘a e ngaahi tokoni fakatekinikale (*technical assistance*). ‘Oku ‘atā ke kole ‘e Tonga ha tokoni ki ai ke faingamālie ange hono fakahoko e ngaahi fatongia ‘i he malumalu ‘o e konivēsio. ‘Oku ‘i ai foki mo e tokoni ki hono ako’i ‘a e kakai ke ‘ilo lahi ange fekau’aki mo e fe’ave’aki ‘o e faito’o ta’efakalao (*drug trafficking*). Pea mo e ngaahi ngāue ki hono fa’u ‘o e ngaahi lao mo ha ngaahi Tu’utu’uni Ngāue ‘e fiema’u.

Peesi 15.

(iv) Fakataha ‘a Tonga mo e Komisiona ki hono tau’i e faihala ‘a ‘Aositelēlia Hon. Paul Herriton ‘o vakai’i ‘a e ngaahi ‘elia ‘e ala tokoni ai ‘a ‘Aositelēlia ki Tonga. Na’e fokotu’u mei he Komisiona ‘e ala ‘aonga ki Tonga kapau ‘e fakahoko ha fekumi ke ‘ilo ‘a e ngaahi feitu’u ‘oku fu’u fiema’u ai ‘a e tokoni (*needs assessment*) ‘i hono tau’i e faihala. ‘Oku ‘i ai mo e faingamālie ‘e fakahoko ha feako’aki ‘a e kau ngāue (*staff exchange and capacity building*).

22. ‘Oku ‘oatu ‘a e fakamālō ki he Fale Alea ‘i he faingamālie ke kau atu ki he konifelenisi pea mo hono ngaahi fakataha’anga. ‘Oku ‘i ai foki mo e hounga’ia ki he Pule’anga ‘i hono tali ke fakakau atu ‘a e Fakafongonga ‘o e Fale Alea ki he kau folau ‘a e Pule’anga *Government Delegation*.

Peesi 16 Konga H. **Ngaahi Fokotu’u:**

‘Oku fokotu’u

1. Ke tali ‘a e Folau Faka Fale Alea ki he Konifelenisi, ke tali ‘a e Lipooti Folau Faka Fale Alea ki he Konifelenisi hono 10 ‘a e Ngaahi Fonua Mēmipa ‘i he Konivēsio ‘a e Ngaahi Pule’anga Fakatahataha ki hono fakafepaki’i ‘o e Ta’efaitotonu (*CoSP-UNCAC*), *Atlanta*, ‘Amelika, 11 ki he 15 Tisema 2023.

2) Ke fakatokanga’i ‘e fakahoko mai ki Tonga ni ‘a e Fakataha hono ua ‘a e Ngaahi Fonua Pasifiki Fekau’aki mo e Tau’i ‘o e Ta’efaitotonu ‘i he ta’u ni ‘i ‘Aokosi pea ‘e tataki ia (*host*) ‘e he Pule’anga Tonga mo e Fale Alea ‘o Tonga ‘i he fengāue’aki mo e *UNODC (United Nations Office on Drugs and Crime)* mo e *GOPAC (Global organization of Parliamentarians Against Corruption)* ‘a ia te na tokoni ‘i hono fakapa’anga ‘o e fakataha ni.

3) Ke tuku atu ‘a e lipooti ni ki he Komiti Tu’uma’u ‘a e Fale Alea ki hono Fakafepaki’i ‘o e Ta’efaitotonu ke fakakau ki he’enua palani ngāue ‘a hono muimui’i ‘a e ngaahi ngāue ‘a Tonga ‘o fakatatau ki he ngaahi fiema’u konivēsio ‘a e ngaahi Pule’anga Fakatahataha ki hono fakafepaki’i ‘o e ta’efaitotonu (*United Nations Convention Against Corruption*) kae pehē ki he ngaahi kaveinga kehe ‘i he lipooti.

Mālō 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: Me'a mai Tongatapu 2.

Fakamālō'ia Tongatapu 2 'enau lava atu ki he fakataha lelei mo mahu'inga 'i 'Ameliká

'Uhila Moe Langi Fasi: Tapu mo e Feitu'u na Sea. Pea ko u fakatapu heni ki he Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Alea. Sea 'oku fakamālō atu 'i hono tuku mai e falala 'a e Feitu'u na ki he motu'a ni ke u lele atu 'o Fakafofonga e Fale Alea 'o Tonga 'i he fakataha ko eni. Kau foki eni he fakataha lelei pea mo e fakataha mahu'inga 'aupito ki he ngāue ko eni ki hono fakafepaki'i e faihala. 'Oatu foki mo e fakamālō ki he Tokoni Palēmia 'i he taki lelei na'a ne fakahoko ki he timi 'a Tonga ni 'i he fakataha ko eni 'o lava lelei ai e fatongia na'e fai ki ai 'a e folau pea pehē foki ki he lava lelei pea mo hono tuku atu e ngaahi lipooti mei Tonga ni 'o fakafiēmālie ki he fakataha. Sea fakamālō atu pea ko u fokotu'u atu.

'Eiki Sea: Me'a mai 'Eiki Tokoni Palēmia ko u vakai hifo na'a ke kau he folau ko eni. Me'a mai.

'Eiki Tokoni Palēmia: Tapu mo e Feitu'u na Sea. Tapu ki he Hou'eiki Mēmipa e Fale. 'E Sea ko e folau ko eni 'oku hā pē 'i he lipooti 'a e 'amanaki ke 'oatu e *first review* 'oku Kapineti'i ia 'auhu pea 'e, pea ne u fakahoko pē ki he Kalake mo e Fakafofonga 'e 'omai ha tatau 'e taha 'o e *review* ko ia na'e fai ia 'e *Chatham* mo Ha'amoā. Pea mo...

<009>

Taimi: 1440-1445

'Eiki Tokoni Palēmia: ... Tongá ni 'o fai e ngāue ko ē ki he'etau 'ū lao 'oku fiema'u ke toe 'i ai e ngaahi fakalelei koe'uhí ko e konivesio ko ení ki he tau'i 'o e ta'efaitotonú 'Eiki Sea. Pea u fakamālō ki he Fakafofongá mo e Kalake Pulé 'i hono fakahoko he na'e fai ai pē mo e 'ū *bilateral* kehekehe hono kole pē 'o e, hano fakaivia mai potungāue ko ení 'o hangē ko ē ko e lipooti ko ē me'a 'a e Palēmiá 'anenaí. Kamata e *Anti-Corruption Commissioner* 'i he 'aho 'uluaki ko ē 'o Siulaí pea ko e 'amanaki eni ke 'ave 'etau *first review report* kae toe 'a e ua. Mālō Sea.

'Eiki Sea: Me'a mai Tongatapu 5 pea toki hoko mai 'a 'Eua 11.

Tokanga fekau'aki mo e tefito'i 'ulungaanga *code of ethics* & ngaahi 'isiu kehe pe

'Aisake Eke: Sea tapu mo e Feitu'u na pehē ki he Hou'eiki Fale Aleá. Fakamālō 'aupito pē ki he Fakafofonga Tongatapu 2 pehē ki he 'Eiki Tokoni Palēmiá 'i he fakamatala ko eni 'i he lipootí. 'Oku 'i ai pē ki'i me'a 'oku ou fie lave ki ai peesi 7. 'Oku ou tui 'oku 'i ai e ngaahi me'a mahu'inga heni Sea ko e fokotu'u atú, tonu ke 'ave ki he komiti pea mo e ngaahi komiti fekau'akí felāve'i mo e ngaahi me'a ko ení. Fika uá peesi fitú felāve'i eni mo e ngaahi tefito'i 'ulungaangá *code of ethics*. 'Osi 'i ai foki e me'a pehé ni ia 'a e Pule'angá kau ngāue fakapule'angá ka 'oku 'ikai ke 'i ai ha me'a pehé ni ia 'a Fale Alea.

Ka ko u 'ilo au ko e kaveinga ko ení 'oku 'osi toutou 'ohake ka koe'uhí ko 'etau ō atu 'o kau he ngaahi fakataha ko ē, toe eni ko e hā e lesoni ai ke fai ha ngāue. Tukupifo ki he Komiti Laó pe ko e komiti pē ko ení ke fai ha ngāue ki ai. 'Ikai ngata ki aí, 'alu fakataha atu ai pē Sea ko e me'a na'e fai ki ai 'a e me'a ki'i fo'i me'a ki mu'a 'a e *related party*, 'a e ngaahi me'a ko ē 'oku fiema'u ke fakahoko ko ē, ko e hā 'etau ngaahi, 'a e ngaahi pisinisi mo 'etau ngaahi me'a 'oku tau fai 'i heni koe'uhí ko e 'asi, ko e hā hotau ngaahi fatongia kehe. Koe'uhí ki he kaveinga ko ē ko e 'ata ko ē mo e faitotonu, ko e kupu ia 'e taha ke toe 'ohake mo ia ki he komiti ko ení ke fai ha me'a 'e taha.

Ko e kongā hono uá 'a e kupu ko eni nima, faka'ai'ai ko ē 'ata kitu'á mo e taliui ko ē ngaahi 'ataakai kotoa pē ngāue fakapule'angá. Ko e taha eni ia e kongā ko u tui ke toe 'ai mei he komiti ko ení, fai angé hano ki'i, fai hano ki'i fakamāu'i, fakamaaka, *rating* 'atautolu heni he 'oku 'i ai e ngaahi 'isiu kuo 'osi ha'u ki Fale Alea ni hangē ko e me'a e Lulutai 'a e ngaahi me'a kehekehe 'oku 'ikai ke 'asi mai ia 'oku 'ata mahino. Ka ko u tui 'oku mahu'inga pē, 'ai pē ha'atau me'afua 'atautolu lanu mata, kulokula pe lanu engeenga ke tau tulituli ki ai. Ko u tui koe'uhí ko e kaveinga, fakataha ka hokó pea mou me'a atu 'o talaatu, ko mautolu 'eni 'i he ngaahi me'a ko iá.

Ko e fika hokó Sea fika onó felāve'i ko eni mo e tau'atāina e fakamatalá. Ko e *freedom of information* na'e 'osi 'i ai e polisī pehé ni ia 'a e Pule'anga pē ko ē na'e 'uluaki kamata'á 'a ia ko u manatu'i mahalo ko e 2013 nai he 'uluaki Pule'angá, na'e 'osi 'i ai 'enau polisī pehé ni. Pea na'e taumu'a ia ke 'ai 'a e polisī pea 'omai ha lao ka ko u 'ai pē au ke vakai'i pe 'oku tau 'i fē he me'a ko ení he ko e kaveinga lahi eni.

Ko 'etau 'alu foki 'o fakatemokālati 'a ē ko eni 'oku tau fou ko ení, mahu'inga e hā kitu'á mo e 'asi mai e fakamatalá. 'Osi pehé foki 'a māmani ia. Pangikē Pule ko ē *Federal Reserve* ko ē pangikē 'a 'Ameliká, 'osi ha'u nautolu 'enau miniti kitu'a, ngaahi founa ngāue feinga ko ē ke 'ilo ko ē 'a e ngaahi fakakaukau mo e ngaahi me'a ko ē 'oku fai ko ē 'i he ngaahi, 'i he Pule'angá 'i he faitu'utu'uní. Pea 'oku 'osi 'i ai mo e lao ia a'u ki Nu'usila ko e *whistleblower* 'a e faka'amu pē ke 'i ai ha taha, 'oku 'i ai ha me'a 'oku ne, 'ikai ke lava 'e he Pule'angá ka 'oku mahu'inga. Pea na'e, ko e 'uhingá ke 'i ai ha'atau lao pehé ka ko u kau ia mo e me'a fika onó, 'oku vakai'i atu 'oku tau 'i fē he taimi ni 'i he me'a ko iá.

Sea ko e ngaahi me'a pe ia 'oku ou 'ohake koe'uhí ko e, ko 'etau tu'unga ko ē 'oku 'i ai 'a Tongá ní 'i he ngaahi 'elia ko ení, 'i he 'etau liliu ko ení Sea 'oku ou tui ke tukuhifo ia ki he Komiti ko eni felāve'i ko eni mo e Faitotonú mo ha ngaahi komiti fekau'aki pē ki he ngaahi kaveinga ko iá ke fai ha ngāue ki ai pea fokotu'u mai koe'uhí ke tau laka ki he, kimu'a 'i he ngaahi me'a ko iá Sea. Sea ko e ki'i fakahoha'á pe ia mālō 'aupito.

Eiki Sea: Me'a mai 'Eua 11.

Tokanga ki he fakalea fekau'aki mo e ngaahi lao na'e fakapaasi kimu'a 'i he 2007 ne tokoni ke tau'i e faihala

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea. Ko e lipooti eni ia 'oku lelei 'i he 'epoki fo'ou ko eni 'oku 'ai ke tau, ke tau a'usia 'a hono fokotu'u ha Komisiona ki he Tau'i e Faihalá. Koe'uhí foki ko 'etau laó na'e talu hono paasi he 2007 ...

<002>

Taimi: 1445-1450

Taniela Fusimālohi: ke tau ‘unu ko ē ki he ‘epoki fo’ou ko ia. Ka ko e me’a eni ia ‘oku ou ongo’i ‘e au ia mei he fakamatala ko eni he līpooti kapau te tau sio ki he peesi 4, (ii) ‘oku ‘i ai ‘a e pehē ai, ne ‘osi fai ‘a e ngāue ke fakapaasi ‘a e ngaahi lao ‘i he fonua tautautefito ‘i he ngaahi lao ko ē ki he hia.

Ko ‘eku ma’u ‘Eiki Sea, ke toe fakatonutonu mai pē ‘e he ‘Eiki Minisitā Lao, ‘oku te’eki ai ke fai ha ngāue ia ki he’etau Lao Hia he koe’uhi ko ‘eku ongo’i eni ‘oku ‘ikai fu’u malu fēfē ‘etau ‘unu mai ko eni ki he’etau ‘elia fakalao.

‘Oku ou ‘amanaki pē ko e *review* ko eni ‘oku talanoa ki ai ‘a e ‘Eiki Minisitā ‘oku ha’u ki he fo’i kongā ko eni, ka ‘oku ou fie fehu’i pē ‘e au ki he Minisitā pē ko e, ko ‘eku sio ko ē ki he Lao Hia ‘oku ‘ikai ke ho’ata mai ai ‘oku ‘i ai ha tokanga mavahe ia ‘a e Lao Hia ki he Tau’i ‘a e Faitotonu, he koe’uhi ko ‘etau lao ko ē ‘o e Komisiona ko e lao pē foki ia ke fakafatongia’i ‘a e Komisiona. Ka kapau ‘oku ‘i ai ha taha ‘oku ne fai ha hia ‘o fakapapau’i ia ko e ta’efaitotonu mo e faihala, pea ‘oku ‘alu fē hono founga ke ‘alu ai ‘o a’u ‘o tau sio ‘oku ngāue pōpula, ko fē fo’i hala ‘oku tau sio ai ‘oku ne totongi huhu’i pē totongi pa’anga, pē ko e fai ha fa’ahinga ngāue ke mahino na’e fai ‘a e me’a ko ia. Pea ko ‘eku fie fakafehu’i ko ē ki he ‘Eiki Minisitā Lao pē ko e hā ‘a e ‘uhinga ‘o e fakalea ko ia ‘o pehē ko e, ‘ikai ko ia pē neongo na’e toki kau ‘a Tonga ‘i he konivēsio ‘i he ta’u 2020, ka na’e ‘osi fakapaasi pē ‘a e ngaahi lao ia ‘i he fonua ke tau’i ‘a e ta’efaitotonu ‘i he lao ki he ngaahi hia, ka u toki hoko atu Sea.

‘Eiki Sea: Me’a mai ‘Eiki Minisitā Lao.

Tali Pule’anga ki he gaahi kupu fiema’u ke fakalelei’i ke fenāpasi mo e Konivesio Fakavaha’apule’anga ki he Tau’i Faihala

‘Eiki Minisitā Lao: Sea tapu mo e Feitu’u na mo e Hou’eiki ‘o e Fale, ‘Eiki Sea ko e līpooti ko eni *review* ‘oku ‘asi ai ‘a e ngaahi kupu fiema’u ke fakalelei’i ke fakatatau ki he konivēsio ko eni ‘Eiki Sea, ka ko e ngāue ‘e fai ki ai. ‘A ia ‘oku tuku mai ia ke tali ‘e he Kapineti pea fai leva ‘a e ‘u ngāue ko ia Sea, mālō.

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea, kapau ko ia ia ‘oku hala leva ‘a e fakalea ‘o e līpooti ‘oku ‘osi fai ‘a e ngāue, ‘o pehē ‘oku ‘osi fai ‘a e liliu ki he lao ka...

‘Eiki Palēmia Le’ole’o mo Minisitā Lao: Ko ia, ‘oku ‘i ai pē ‘a e Lao Hia ia Sea, ka ‘oku ‘i ai pē fanga ki’i me’a iiki monomono tānaki ko ē ke fakatatau ki he konivēsio, mālō.

Fehu’ia pe ‘oku ‘i ai nai ha fokotu’utu’u ke fakanifo ngāue Komiti e Fale Alea ki hono tau’i e faihala

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea, ka ko e anga pē ‘eku ongo’i Sea koe’uhi ke tau ‘unu atu pē kapau ko e *review* ia ‘oku fai ke fakapapau’i pē ‘oku tau malu fakalao ‘i he ‘ai ke tau ‘alu ki he ‘elia ko ‘etau fakamaau’i ‘a e faihala mo e ta’efaitotonu, he koe’uhi ‘oku ha’u leva ki he kongā mahu’inga ko eni ‘i he fika 3, ‘a e pehē ‘oku totonu ke kau atu ‘a e Komiti Tu’uma’u ‘a e Fale Alea ki hono tau’i ‘o e ta’efaitotonu. ‘Oku ‘ikai ke mā’ala’ala ia kiate au Sea ke u fakakaukau atu ko e hā hono fatongia he tau’i ‘o e faihala.

Ka ko 'eku fakakaukau eni mo 'eku fehu'i pē ki he Minisitā pē 'oku kau ai ha fa'ahinga fakakaukau pehē he koe'uhi ko e ngāue ko ē 'a e komiti 'oku fai 'i he taimi ni ko e talitali pē ha lāunga ke 'omai, pea toki fai 'a e ki'i ngāue ko ia pea fakahū mai ki heni, ka 'oku 'uhinga mai ki he hā 'a e kau ko eni he oku ou 'ilo ko e ngaahi fonua kehe 'o e Pasifiki 'osi hanga 'enautolu 'o fakanifo 'a e Komiti Fale Alea, ke 'i ai hono mafai ke 'omai 'a e fakamatala ke me'a ki ai 'a e Fale Alea, ke fai ha ngāue fakataha pea mo e 'Atita Seniale, pea mo e 'Omopatimeni, ke tuli holo 'a e ta'efaitotonu ke ma'u, pea 'omai pea tautautefito Sea ki he taimi 'oku *involve* ai pē kaunga ai ki he pa'anga ko ē 'a e tukuhau 'a e kakai.

Pea ko 'eku fehu'i pē ki he 'Eiki Minisitā pē 'oku kau nai hano toe fakalelei'i mai 'a e va'a mahu'inga ko eni 'a e Fale Alea, ko 'ene komiti ko eni, pea 'oku ou tui kapau 'e toe liliu mo e lao ko ē ko ē 'oku 'i ai 'a e mafai ke fokotu'u komiti ke lava 'e he komiti 'o faifatongia lelei ke fetokoni'aki fakalelei mo e 'Atita Seniale, pea mo e Komisiona ki he tau'i 'o e faihala, pea 'ikai ke ngata ai pea mo e Omipatimeni te nau lōlōlahi kae lava ke tau 'unu kimu'a.

'Oku ou fakamālō au ki he 'ene pehē 'io, 'e fai hono *scan* 'e he Potungāue Lao pea mo e 'Ateni Seniale 'u lao fekaukau'aki kehekehe, ke to'oto'o mo fakatalatala mo fakamahino'i 'a e hala kimu'a. Ka 'oku fie ...

<005>

Taimi: 1450-1455

Taniela Fusimālohi: ...Ko e fie fehu'i pe pe 'oku kau ai ha tu'unga pehē ki he komiti 'a e Fale Alea ke lava 'o u'u. 'A ia ko 'eku 'uhinga ke lava 'o to'o mai e fakamatala 'o toe ... he 'oku 'i ai e ngaahi komiti ia e Fale ia 'oku fiu feinga ia ke 'omai e fakamatala ia he 'oku 'ikai foki ke 'i ai ha mafai ia 'a e komiti mo e Fale ke pehē atu ke 'omai. Kae 'ai ange pe 'oku kau ai 'a e me'a ko eni ai ke fakanifo 'a e komiti 'a e Fale Alea ke tau'i 'a e faihala ke ngāue fakalelei mo ai hano mafai mo e 'Atita Seniale pe ko e ngaahi kupu fekau'aki ko eni.

'Eiki Palēmia: Sea tuku pe ke u 'oatu ha tali.

'Eiki Sea: Me'a mai 'Eiki Palēmia.

Fatongia Fale Alea ke fokotu'utu'u founa ngāue 'a e Komiti ki hono Fakafepaki'i Faihala

'Eiki Palēmia: Mālō Sea e ma'u faingamālie. Kole pe ke u hūfanga he ngaahi fakatapu 'oku 'osi aofaki. Ko e tali nounou pe Sea hangē ki he me'a ki he ngaahi komiti. Ko e me'a ia 'a e Fale ni 'ikai ko e me'a ia 'a e Pule'anga me'a ia 'a e Feitu'u na pea mo e Fale Alea 'o Tonga pe ko e hā 'enau fokotu'u ngāue ki he ngaahi komiti ko eni Sea mālō.

Tu'utu'uni Kupu 180 (b)

'Eiki Sea 'Eua 11 'oku mo'oni e me'a ko eni e 'Eiki Palēmia. Ko e ngaahi founa ngāue eni ia 'a e Fale Alea, ka te u tokoni atu pe ki he fehu'i koe'uhī 'oku mahu'inga. Kole ki he Kalake ke tuku hake 'etau Tohi Tu'utu'uni Kupu 180 (b). Ko u kole atu pe ki he Kalake ke ne lau mai e Kupu 180 (b) he 'oku ki'i lōloa.

Kalake Tēpile: Kupu 180 (b)- Kaveinga ‘o e Komiti Tu’uma’u ki hono Fakafepaki’i ‘o e Ta’efaitotonu. “ Kuo pau ki he Komiti Tu’uma’u ki hono Fakafepaki’i ‘o e Ta’efaitotonu ke fakatongia’aki ‘a e –

konga a) Vakai’i pea lipooti ki he Fale Alea ha ngaahi me’a ‘oku lava ke lau ko e ta’efaitotonu fakataha mo ha fokotu’u ke ‘ave ki he Komisiona ki he Fakafepaki’i ‘o e Ta’efaitotonu fakatatau ki he Kupu 49 ‘o e Lao ki he Komisiona ki he Fakafepaki’i ‘o e Ta’efaitotonu

b) Vakai’i ‘a e ngaahi lipooti kotoa pe ‘e ‘omai mei he Komisiona ki he Fakafepaki’i ‘o e Ta’efaitotonu ‘o kau ai ha lipooti ‘o ha ta’efaitotonu na’e tuku atu mei he Fale Alea fakatatau ki he palakalafi a) ‘i ‘olunga. Ngaahi lipooti makehe ki he ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea fekau’aki mo ha’ane ngaahi fokotu’u

c) Ngāue fakataha mo e kautaha *GOPAC* kae pehē ki he Komiti Fakafonua ki he *GOPAC*, Tonga *GOPAC National Committee* ‘i he faipau ki he ngaahi kaveinga ngāue ‘a e ongo sino ko eni mo ‘oatu ha ngaahi tokoni ‘e fiema’u ke fakahoko lelei’aki ‘ena ongo palani ngāue.

d) Ngāue fakataha mo e ngaahi hoa ngāue ‘i he sōsaieti sivile ke fakatupulaki ‘a e ‘ilo ‘a e kakai ‘o e fonua *promote public awareness* ‘o tautautefito ki he to’utupu fekau’aki mo e ta’efaitotonu mo e fiema’u ke fakafepaki’i mālohi ‘a e ta’efaitotonu.

Mahu’inga ‘aupito ngāue fakahoko he Komiti ki hono Fakafepaki’i Faihala Fale Alea ‘i hono teu fakanofa Komisioná

‘Eiki Sea: Ko ia ko e tali ki he me’a ‘oku ke tokanga ki ai ‘Eua 11. Talu hono fokotu’u e komiti ko eni mo e te’eki ai ke fakanifo’i koe’uhī ko hono toki fakanofa eni ‘a e Komisiona ki hono Fakafepaki’i ‘a e Ta’efaitotonu. ‘A ai ko e konga faka’osi ia ‘oku fiema’u ka fakakakato’aki ‘a e ngāue ‘a e komiti fengāue’aki ‘a e komiti ko eni pea mo e Komisiona ‘a eni kuo ‘osi fakahā mai he ‘Eiki Palēmia kuo tali ke fakanofa.

‘I he’ene pehē ko u tui ko e komiti ko eni ‘e mahu’inga ‘aupito ‘ene ngāue fakataha pea mo e Komisiona ‘o hangē pe ko e ngāue ko ē ‘a e Komiti Pa’anga pea mo e ‘Ofisi ko ē ‘a e ‘Atita Seniale ‘e ngāue fakataha ‘a e komiti ko eni pea mo e ‘Ofisi ‘a e Komisiona ki hono Fakafepaki’i ‘o e Ta’efaitotonu.

Ko e me’a na’e ‘ohake ko eni ‘e Tongatapu 5 fekau’aki mo e ngaahi *recommendation* mei he peesi fika 7. Ko e ngaahi fokotu’u ko eni hangē ko hono fakanifo ‘etau ngaahi komiti. Ko e ngaahi ngāue ki hono fakaivia’i e ngaahi komiti e ‘ū laó pea pehē foki ki he fiema’u ko ē ki he ngaahi konivēsio mo e ‘ū me’a ko ia.

<007>

Taimi: 1455-1500

‘Eiki Sea : Ko e konga lahi ‘a e ngaahi fiema’u ko eni ‘oku hā ia ‘i he lipooti *bench marking study* ko eni kuo ‘osi fakahoko. ‘A ia ko e lipooti ko eni ‘oku kau ai ‘a e ngaahi *recommendation* ko ia ‘o e ngaahi fokotu’u ‘oku ne hanga ‘o tali kātoa e ngaahi fiema’u ko eni mei he lesisita ki he ngaahi *interest* ‘o a’u ki he *code of ethics* pea mo e ‘u me’a ko eni ‘oku ‘ohake. Ko e lipooti ko eni kuo ‘osi tali pea kuo ‘osi lava ‘o fakakakato. Ko e toe pē eni hono lilii ki he faka-Tongá pea fakahū mai ki he Fale. ‘E makatu’unga ai ‘a e lahi e ngaahi me’a ko ia ‘oku mou fiema’u.

'Aisake Eke : Sea,..

'Eiki Sea : Tongatapu 5.

'Aisake Eke : Tapu mo e Feitu'ú na pehē ki he Hou'eiki Fale Alea. Mālō 'aupito, ko 'eku 'eke atu pē 'e au pē ko e lipooti ko iá 'oku ha'u, kae toe fokotu'u mai e ngāue ke fai. Ko 'eku ki'i fehu'i pē ia Sea. Mālō.

'Eiki Sea : Ko ia ko e lipooti ko iá 'oku ne hanga 'o sivilivi'i 'etau ngāue fakafehoanaki mo e ngaahi fiema'u ko ia fakatemokalati 'o māmani. Pea 'oku ai mo e ngaahi fokotu'u ai ke toe lelei ange e tu'unga 'etau ngāue Faka-Fale Alea. Mahalo ko e 'u fokotu'u 'oku 18 pē 17, ka 'oku fakakalakalasi pē fakatatau ki he me'a ko eni 'oku mou me'a mai ki ai. 'Eua 11 me'a mai.

Taniela Fusimālohi : Ko ia Sea ko e hangē ko e fakalea ko ia 'o e Kupu A ke ki'i 'alu atu pē ki he tu'utu'uni. He ko e anga 'eku fakakaukau 'aku ia ko ha, ke 'i ai hano fakamuka 'i he lao, ke hā ai pē ko ha Komiti pē 'a e Falé. Kae hangē ko e fakalea ko ē he A, vakai'i 'a ia ko 'eku fakatonuleá 'oku pehē, 'oku tau'atāina 'a e Komiti ke sio atu pē ki ha me'a 'oku hoko pea 'alu 'o vakai'i. Kae 'oua 'e talitali pē ia toki 'omai e lipooti 'e he Komisioná pē talitali pē ke hoko ha maumau, pea ko 'ene tu'u 'ana ia ko ē ko e tu'u talitali pē. Talitali pē ia ke hoko, ka ko e fakalea ko ia e Kupu 1 ko e 'uhinga ia na'e vakai'i. Kapau 'oku sio atu 'oku vela e falé, lele 'o to'o mai e hina tāmata afi 'o fana'i 'aki. Ka 'oku 'ikai ke toe tā ia ki he *Fire* ke lele mai he 'e houa 'e 2 ia pea toki a'u mai 'a e loli ko ia 'a e Tāmata Afi.

Ko u tui 'oku lave hangatonu eni ki he *responsible government* pē 'oku lave hangatonu eni ki he ..

'Eiki Palēmia : Sea ki'i fakatonutonu pē. 'Ai mu'a ke tuku 'ene tuku lalo'i e ngaahi Potungāue hangē ko 'ene tuku hifo e Tāmata Afi. Me'a pē koe ho'o me'a ko ia 'oku ke tokanga ki ai, kae 'oua te ke pehē mai koe 'oku houa 'e 2 'a e lele atu 'a e fānau ko ē 'oku nau hanga 'o luva 'enau mo'ui. Mālō.

Tokanga ki he fatongia mafai Komiti 'a e Fale Alea ki hono Fakafepaki'i Ta'efaitotonu

Taniela Fusimālohi : 'Io Sea ko u kole fakamolemole atu kia koe, ko e anga foki ia e fakatātā. He kuo ko e ngaahi me'a ko eni fekau'aki mo e 'u me'a pehē 'oku fa'a 'omai e ngaahi *example* lelei ke fai'aki hano tā fakatātā. Ka ko u kole fakamolemole au ko u tali pē 'e au 'ene ki'i fakatonutonu koe'uhi mo'oni pē ia ke 'oua te te lave pē ia ka ko e anga 'eku fakatātā.

Ka ko kita 'oku 'i aí, pea te hanga 'o fai 'a e me'a ko ē ko 'ete sio ki ai. He ko e matāmama foki ko ē 'etau ngāue ko ha kakai lelei 'oku nau sio ki he hoko 'a e fakatamakí pea 'ikai ke nau fai ha me'a ki ai. Ka 'oku tau faka'amu ko e sino ko eni, 'e lava ia 'o tu'u hake 'o sio atu he ko e Komiti ho Falé *on behalf* pē ko e fakafofonga'i 'o e kakai 'o sio atu ia ka 'oku 'ikai ke sio ki ai e Komisioná ia pea 'oku 'ikai ke sio ki ai 'a e kau ma'u mafai, pea sio atu ā 'a e Komiti ko eni 'aki hano mafai.

Sai, 'oku fakamafai'i atu 'e he laó ke u 'alu 'o sio ki he Potungāue Pa'angá, pē te u ui 'a e Potungāue Pa'angá 'omai kotokotoa 'a e fakamatalá ki heni ke u sio ki ai. Kuo tau a'usia eni 'a e Komiti ko ia ki he 'Uhilá, Komiti ki he Pa'anga. 'Oku hangē ha feinga ia ke hū ki he langi

‘a e feinga atu ke ‘omai e fakamatala. ‘Oku ‘ikai foki ke ‘i ai ha mafai ia ‘o ha Komiti ke *demand* atu ke ‘omai. He ‘oku talamai ia ‘oku fakapulipuli ia pea ‘oku ‘asi ia ‘i he lao. Talamai ia ko e me’a pē ia he ‘oku *separate* ‘oku ‘i ai e *separation of power*...

Eiki Sea : ‘Eua 11, te u fakatokanga atu koe’uhi ‘oku ‘ikai ke tau fiema’u ke tāpalasia ha ngaahi kupu ngāue, pē ko ha va’a e Pule'angá ‘i he ngaahi fakamatala ko eni ‘oku ke ‘omai.

Ngāue fekau’aki mo e ta’efaitotonu ‘oku fakamalumu ia he Lao Komisiona ki hono Fakafepaki’i Ta’efaitotonu

Ko e ta’efaitotonu ko e me’a ia he malumu e ‘ofisi ko eni kuo ‘osi fakanofó, pea ‘oku ai e Sea e Komiti ko eni ko Tongatapu 2. Ko e ivi fakalao ki he ngāue e Komiti ‘oku fakaivia’i ia ‘e he Lao ‘a e Komisiona ki hono Fakafepaki’i ‘a e Ta’efaitotonu hangē ko eni ‘oku hā ko ē he kupu ko ē 180(b) Kupu 49. ‘A ia ko ‘enau mafai ko ia ke nau vakai’i e ngāue ‘a e Pule'angá ‘oku ‘i he malumu ia ‘o e Lao ki he Komisiona ki hono Fakafepaki’i ‘o e Ta’efaitotonu. ‘A eni na’e ‘ikai ke ‘i ai ha taha pehē ‘i he kuohilí ko eni kuo fakanofó. Kuo ‘i ai e nifo mo e me'angāue ‘a e Komiti ...

<008>

Taimi: 1500-1505

Eiki Sea: ... ko e kaveinga mo e founa ngāue ko e me’a ia e Sea Komiti Tongatapu 2 ki he’ene ngāue te ne hanga ‘o fakahoko he komiti ‘o tataki ‘enau ngāue mo e Komisiona ko eni ‘oku fakanofó. Ke ke me’a mai ki he Sea Komiti ko ia ‘oku fai ki ai ho fakamalanga.

Tokanga ‘i ai fatongia ‘a e Komiti e Fale Aleá ki he tau’i faihalá ka ‘oku ‘ikai ha mafai fakalao

Taniela Fusimālohi: Ko ia Sea ko u fakamolemole atu pē he’eku fa’a hanga ‘o fakalea pehē ‘eku malanga ka ko e anga foki ia ‘eku feinga tā fakatātā ‘oku ofi mai ki he’etau me’a ka kou kole fakamolemole pē na ‘oku ngali ‘oku tāpalasia ka ko ‘eku ‘ai pē ‘a’aku ia ke ke ofi ‘aupito mai e fo’i fakamatala ke tau sio ange hangē ko e ngāue ko eni e ngaahi komiti ‘i he’eku ongo’i ‘a’aku ia e ngaahi komiti ‘oku ‘ikai ke, ‘oku ‘i ai ‘a e fatongia ia ka ‘oku ‘ikai ke ‘i ai e mafai mafai ko ē ‘oku palanisi mo e fatongia ke ne fai ha ngaahi, hangē pē ko e fo’i lea ko eni kou ‘uhinga ki ai.

Fakatonutonu mei he Pule’anga ‘oku ‘ikai ko e fatongia Komiti Fale Alea ke ‘atita’i pe fai ha fakatotolo

Eiki Tokoni Palēmia: Sea ki’i fakatonutonu atu Sea. Ko e komiti ko hono mafai ‘i he Fale Alea ‘oku ‘ikai ke ‘uhinga ia ke ‘alu atu ia ‘o ‘atita mo takai holo he ‘ū potungāue kehekehe. ‘Ikai ‘oku ‘i ai e Lao ia ‘oku ne puke’i e ngāue ko ia mo e kakai hangē ko eni ko e Komiti Ta’efaitotonu. ‘Oku ‘i ai e Lao ki he Komisiona ko ia ki he Fakafepaki’i e Ta’efaitotonu ko ia te ne fai e fakatotolo he ‘ikai ke ‘alu atu e Komiti Fale Alea ‘o fakatotolo ‘oku ‘i ai hono fatongia takitaha pea tau takitaha tauhi pē ia na’a faifaí pea te ‘alu ‘o ‘ohonoa atu ha feitu’u pea kila mai e fo’i ‘ulu mei ai mālō Sea.

Tokanga ‘e fa’ifa’iteliha pe Pule’angá he feinga ke ‘ata kitu’a e ngāue fekau’aki mo e faihalá

Taniela Fusimālohi: Sea ko e, Sea ko u lāunga’i atu mu’a ‘a e ‘Eiki Tokoni Palēmia he’ene lea kovi ‘i Fale Alea ni, taimi ni faifai pea te ‘alu noa’ia atu pea kila ha fo’i ‘ulu. Ka ko ‘eku feinga ‘a’aku ke u fakamatala atu ‘e Sea ‘a e me’a ko eni he ‘oku ‘i ai e ngaahi Fale Alea ia mo ‘enau ngaahi komiti ‘oku nau fai ‘e nautolu e me’a ko eni ko u talanoa ki ai ‘oku nau ‘alu nautolu, ‘oku nau *demand* nautolu e fakamatala ke ‘omai pea ko ‘eku ‘uhinga ia Sea. Ka ‘oku hangē eni ia ‘e fa’ifa’iteliha pē ‘a e Pule’angá ia ‘i he ‘i he feinga ko ē ke tau ‘ata kitu’a mo ava ‘a e matapā ko ē ke tau hanga ai ‘o tuli ‘a e ta’efaitotonu. Ka u hoko atu Sea ki he ki he kupu hono ...

Fakatonutonu mei he Pule’anga ‘e kau mo e Fale Alea hono sivisivi’i ‘enau ngāue kae ‘ikai ko e Pule’anga pē

‘Eiki Palēmia: Fakatonutonu atu Sea ‘osi pē eni ‘eku fakahoko atu Fakafofonga ‘a e fokotu’u ko ē he Pule’anga ni ‘a e *Anti Corruption Commissioner*. Hangē pē ko ‘ene ‘aí ko e ‘osi eni e ta’u ‘e 17 ‘a e tu’u ‘a e lao na’ e ‘ikai ke fai ha me’a ki ai. Ko e fatongia eni ko ē ‘o e Pule’anga eni na’a mau fai ‘ai e patiseti mau fetokoni’aki. ‘Ai mo e fale ke me’a ai ‘a e tokotaha ko eni ‘oku kamata ‘i Siulai ko eni. Ta’u eni ‘e 17 ko e toki lava eni ‘o fokotu’u e sino ko eni. Pea ke talamai ‘e koe ‘oku ‘ikai ke fai he Pule’anga ha me’a. Pea ko e ‘ikai ke ngata pē ‘e nofo e sino ko eni ‘o sivisivi’i e Pule’anga ‘e kau ai mo e Fale Alea pē ko ha taha pē ‘oku *corrupt* mālō Sea.

‘Uhila moe Langi Fasi: Sea fakahoha’a atu pē na’a tokoni ki ‘Eua 11.

‘Eiki Sea: Me’a mai Tongatapu 2.

‘Uhila moe Langi Fasi: Tapu mo e Feitu’u na Sea pea tapu mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale Alea. Ko e fakamālō atu he ngaahi fokotu’u fakakaukau kuo fakahoko mai he, ki he ngāue ko eni ‘a e komiti pea ‘oku mahalo ‘oku mea’i hifo pē ‘e he Fale ‘i he talafatongia pehē ki he fokotu’u ko eni mei he lipootí ko e ngāue lahi faka’ulia eni ‘oku tuku mai ki he komiti.

Ko ‘eku tokoni atu pē ki ‘Eua 11 fekau’aki mo ‘ene me’a ko eni ki he kupu *a* ‘o e 180 (*b*) na’e ‘osi fai pē ‘a e fakakaukau ki ai ‘a e komiti he ‘i he ta’u kuo ‘osi konga kimu’a ‘o e ta’u kuo ‘osi ke ke mau ngāue kae fokotu’utu’u ha ki’i palani ngāue koe’uhí ke kamata ha ngāue. Ka na’e toe pehē pē ‘e he komiti pea mo e kau ngāue ke toe ki’i fakatatali pē ke ‘uhī hangē ko e me’a ko ena na’a ke me’a ki ai Sea kae ‘oleva ke fokotu’u e Komisiona ki he Fakafofonga’i e Ta’efaitotonu koe’uhí ‘e toki ho’ata lahi mai ai pea mo lava ‘o fakangatangata e ngāue ko ē ‘e lava ‘e he komiti ‘o faí he ko e tu’u ko ē ‘a e kupu (*a*) he taimi ni ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha fakangatangata ai ‘oku tu’u mai pē ke ke lipooti ki Fale Alea ha ngaahi me’a ‘oku lava ke lau ko e ta’efaitotonu ‘o kamata mei fē ‘o ‘osi ki fē. Pea hangē ko e me’a ko ē na’e me’a ki ai e Tokoni Palēmia ‘oku fu’u fā’atā ‘a e fo’i konga ia ko ē pē te, pē ‘e o ‘a e komiti ‘o kamata ‘enau tānaki noa’ia mai pē ha ngaahi ta’efaitotonu ‘o ‘omai ki Fale Alea.

Ko fē ‘a e ngaahi ta’efaitotonu ‘e ngāue ki ai ‘a e komiti ko e me’a ia na’e toe fakatatali ai ‘emau ngāue kae lava ke fakama’ala’ala e konga ko ia ‘a e konga (*a*) pea mo tali ki hono fokotu’u e ‘ofisi ko eni e Komisiona ke fai ha fengāue’aki mo nautolu na’a fai ha tokoni ki hono fakangatangata ‘a e ngāue ‘a e komiti ki he ivi ko ē te nau lava ‘o fakahoko.

Taimi: 1505-1510

'Uhila Moe Langi Fasi: ... ko ia pē Sea mālō 'aupito.

Fatongia Komiti 'a e Fale Alea ke fokotu'u atu ki he Komisioná ngāue ke faí kae 'ikai ke fakatotolo

'Eiki Sea: 'E Hou'eiki ko u tui ko e, koe'uhí ko e nima ngāue eni e Fale Aleá 'oku fo'ou koe'uhí talu hono fokotu'u e ngaahi tu'utu'uni ko ení mo e laó 'oku te'eki ai ke 'i ai ha taha ke ne hanga 'o fakangāue'i. Pea 'i he'ene pehē 'oku tonu ke tau hanga 'o ngāue'i totonu 'a e ngaahi mafai 'oku tuku mai 'e he Tu'utu'uní.

Ko 'eku faka'uhinga 'a'aku 'a e tu'utu'uni ko ení ko e mafai ko ē 'oku 'ave mei he Fale Aleá ki he komiti ke nau vakai'i pe 'oku 'i ai ha ngāue ta'efaitotonu 'oku fiema'u ke fokotu'u ki he Komisioná ke ne fakatotolo'i pea lipooti mai ki he Falé. Hangē pē ko e ngaahi fakamalanga kuo 'ohake kimu'á, 'oku 'ikai ko ha ngāue e komiti ke nau fai e fakatotolo, 'oku 'ikai ko ha kau 'inisipekita polisi moutolu.

Ka fakatokanga'i 'e he Falé 'oku 'i ai ha me'a 'oku fiema'u ke fakatotolo'i ko e me'a ia 'a e komiti ke ne fokotu'u ki he Komisioná ke ne fakatotolo'i pea lipooti mai ki he Falé 'a e ngāue ko iá 'a e ola 'o e ngāue fakatotolo ko iá. 'A ia ko 'eku fakamalanga ko u tui mahalo 'oku mahino ange 'i he'ene fakapalangí 'a e Tu'utu'uní ka ko e puipuitu'a ia mo e 'elito 'a e fiema'u ko ē 'a e kupu ko ení ko hono fakaivia'i e Komiti Tu'uma'u ki hono Fakaafepaki'i 'o e Ta'efaitotonú ke nau vakai'i 'aki hanau ngāue'aki 'a e Komisioná ke ne fakatotolo'i ha ta'efaitotonu 'oku nau tui kuo hoko pea lipooti mai leva ki he Falé ke toki fai ha tu'utu'uni e Falé aofangatuku ki ai. Me'a mai Tongatapu 1.

Tevita Puloka: Tapu pea mo e Seá kae pehē ki he 'Eiki Palēmiá mo e fakataha'anga e Fale Alea 'o Tonga. Ko e anga ia 'a e ma'u 'a e motu'á ni Sea pea hangē ko e komiti ko ení kae pehē ki he fakataha ko eni na'e me'a atu ki ai 'a e 'Eiki Tokoni Palēmiá kae pehē ki he Fakafofonga 'o Tongatapu 2 pea 'oku hangē ko ē 'oku napangapangamālie pē pea mo e ongoongo lelé ko eni kuo 'omi 'aneuhu pē mei he 'Eiki Palēmiá 'a e tali ke kamata 'a e 'Ofisi ko eni ki he Tau'i 'o e Ta'efaitotonú.

Fokotu'u ke tali Lipooti Folau Fale Alea fika 14A/2023

Pea 'oku ou tui au Sea 'o hangē ko e me'a lipooti ko eni kuo 'omai ko eni 'o me'a ki ai ho Falé fakataha pea mo e 'amanaki ke fokotu'u 'a e 'ofisi ko eni kuo mahino 'e fokotu'ú, 'oku ou fokotu'u atu 'e au mahalo 'oku, ke tau tali ā 'etautolu 'a e lipooti ko ení 'i he Falé ni he 'e toki hoko atu 'a e ngāue he 'oku ou tui lahi 'oku 'i ai e ngaahi me'a 'e toki 'ohake ha taimi 'e kamata ai 'a e 'ofisi ko ení. Pea hangē ko e me'a 'oku ke me'a mai ki ai Sea 'o fengāue'aki pea mo e sino ko eni 'o e komiti ko eni 'oku Sea ai 'a e Fakafofonga 'o Tongatapu 2 pea tau toki fononga atu ai 'i he kaha'ú. Ka ko u fokotu'u atu 'e au, mālō.

Pāloti'i 'o tali Lipooti Folau Fale Alea fika 14A/2023

'Eiki Sea: Kole atu ki he kalaké ke tau pāloti. Ko ia 'oku loto ke tali 'a e Lipooti Folau Faka-Fale Alea 'o Tonga Fika 14A/2023 fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: Sea 'oku loto ki ai 'a Tevita Fatafehi Puloka, 'Uhila Moe Langi Fasi, 'Aisake Valu Eke, Kapelieli Lanumata, Taniela Liku-'o-Hihifo Fusimālohi, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, 'Eiki Minisitā Fonua, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Tokoni Palēmia, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, 'Eiki Minisitā *MEIDECC*, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Minisitā Ngoue & Toutai, Vaea Taione, Dulcie Elaine Tei, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana, 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō. Sea 'oku loto kotoa e Hou'eiki ko eni ki ai, toko 19.

Lipooti Folau Faka-Fale Alea Fika 1/2024

'Eiki Sea: Mālō Hou'eiki. 'Oku tali 'a e lipooti ko iá. Tau hoko atu leva ki he Lipooti Folau Faka-Fale Alea Fika 1/2024. Kole atu ki he kalaké ke lau mai.

Kalake Tēpile:

Lipooti Folau Faka-Fale Alea 'a e Fale Alea 'o Tonga

'Aho 4 'o Ma'asi 2024

Lord Fakafanua
'Eiki Sea
Fale Alea 'o Tonga
NUKU'ALOFA

'Eiki Sea,

Fekau'aki: Lipooti Folau Faka-Fale Alea Fika 1/2024 ki Vanuatu, 'aho 13, 14 mo e 15 'o Fepueli 2024

'Oku ou faka'apa'apa mo fakahoko atu 'a e Lipooti Folau Faka-Fale Alea ki he Fakataha fekau'aki mo e Fakaivia mo Fakalalakaka'i e Fengaue'aki 'a e Ngaahi Tefito'i Kupu Fekau'aki he Pasifikí ki he Faitotonú mo e Mo'oní:

'Ofisi Ma'olunga Faka-'Atita, Ngaahi Kupu ki hono Tau'i e Ta'efaitotonú mo e ngaahi Komiti Faka-Fale Alea (*Enhancing the Pacific Triangle of Integrity: Supreme Audit Institutions, Anti-Corruption Parties & Parliament Committee*) 'a ia na'e fakahoko 'i Port Vila, Vanuatu mei he 'aho 13 ki he 15 Fepueli, 2024. ...

<002>

Taimi: 1510-1515

Kalake Tēpile: ... 15 Fepueli, 2024.

Faka'apa'apa atu,
Dr. 'Uhila mo e Langi Fasi, (fakamo'oni)
Fakafofonga 'o e Kakai 'o e Vāhenga Fili Tongatapu 2.

'Eiki Sea: Kalake lau kakato mai he 'oku, nounou pē ki he peesi fika 8.

Kalake Tēpile: (Lau...)

A. TALATEU

1. ‘Oku fakahoko atu ’a e līpooti ni ‘a e ola ‘o e folau faka-Fale Alea na’e me’a ki ai ‘a *Hon. Dr.* ‘Uhila mo e Langi Fasi, ko e folau ko eni ke fakafofonga’i ‘a e Fale Alea ‘o Tonga ‘i he fakataha ‘a e Kautaha Fakamāmani Lahi ‘a e kau Fakafofonga Fale Alea, ki hono fakafepaki’i ‘o e ta’efaitotonu ‘i he tahi Pasifiki, (*GOPAC Oceania*) ‘a ia na’e fakahoko ‘i *Port Vila*, Vanuatu mei he ‘aho 13 ki he 15 ‘o Fepueli 2024.
2. ‘I he ‘aho 29 ‘o Sanuali 2024, na’e tali ai ‘e he Fale Alea ‘i he Tu’utu’uni Faka-Fale Alea fika 3A, ‘o e ‘aho 29 ‘o Sanuali 2024, ke fakahoko ‘a e folau Faka-Fale Alea ki Vanuatu ki he fakataha fekau’aki mo e fakaivia mo fakalalakala’i ‘a e fengāue’aki ‘a e ngaahi tefito’i kupu fekau’aki ‘i he Pasifiki ki he faitotonu mo e mo’oni; ‘Ofisi Mā’olunga Faka’atita, Ngaahi Kupu ki Hono Tau’i ‘a e ta’efaitotonu mo e Ngaahi Komiti Faka Fale Alea, (*Enhancing the Pacific Triangle of Integrity Supreme Audit Institutions, Anti-Corruption Bodies & Parliament Committees*) ‘a ia na’e fakahoko ‘i he ‘aho 13, 14, mo e 15 ‘o Fepueli 2024. Na’e tali ai ke me’a atu ’a *Hon. Dr.* ‘Uhila mo e Langi Fasi, Fakafofonga Fale Alea ‘o Tongatapu 2 ‘o fakafofonga’i ‘a e Fale Alea. Ko e folau ni na’e fakapa’anga ia ‘e he Kautaha Fakamāmani Lahi ‘a e Kau Fakafofonga Fale Alea ki hono Fakafepaki’i ‘a e Ta’efaitotonu ‘i he tahi Pasifiki, (*GOPAC Oceania*) mo e ‘Ofisi ‘o e ngaahi Pule’anga Fakatahataha ki he Faito’o Konatapu mo e Faihia (*UNODC*)
3. Na’e kau atu ki he fakataha ‘anga ni ‘a e kau Fakafofonga Fale Alea kau Omipatimeni mo e kau ‘Atita mā’olunga mei Tonga ni, Vanuatu, Ha’amoā, ‘Otumotu Kuki, Niuē, Papua Niukini, ‘Otumotu *Marshall*, *Kiribati* pea mo Solomone. Ko e kau Fakafofonga mei Tonga ni na’e kau ki ai ‘a *Hon. Dr.* ‘Uhila mo e Langi Fasi mei he Fale Alea, Sefita Tangi ko e ‘Atita Seniale, mo ‘Alisi Taumoepeau ko e Omipatimeni mo e ‘Ofisa Mā’olunga mei he ‘Ofisi Omipatimeni ko *Roman* Vaihū. Na’e kau mai foki mo e Fakafofonga mei he Komisoni Tau’atāina ‘a Fisi ki hono Fakafepaki’i ‘o e Faihala, (*FICAC*), Fakafofonga mei he *PASAI*, Fakafofonga Fale Alea mei ‘Asitelēlia mo e ongo Fakafofonga mei he ‘Ofisi ‘o e Ngaahi Pule’anga Fakatahataha ki he Faito’o konatapu mo e Faihia (*UNODC*)

E. FAKAIKIKI ‘O E FAKATAHA;

4. Ko e polokalama na’e fakahokó ko e fakataha (*workshop*) ‘a e kau Mēmipa ‘o e Komiti Faka Fale Alea ki hono Fakafepaki’i ‘o e Faihala, ngaahi sino fakafonua, ki hono tau’i ‘o e faihala, ‘a ia ‘oku kau ki ai ‘a e kau ‘Omipatimenti mo e kau Komisiona ki hono tau’i ‘o e faihala pea pehē foki ki he kau ‘Atita Mā’olunga mei he ngaahi tukui fonua ‘o e Pasifiki.
5. Na’e fokotu’utu’u ‘a e fakataha ni mo e taumu’a ke langa hake ke toe longomo’ui ange ‘a e vā fengāue’aki mo e fetokoni’aki ‘o e ngaahi Komiti ‘a e Fale Alea ki hono tokangaekina ‘a e faitotonu mo e anga totonu, (*Parliamentary Integrity Committees*) ngaahi ‘ofisi ‘Atita Mā’olunga, *Supreme Audit Institutions*, mo e ngaahi kupu ‘oku nau ngāue tefito ki hono fakafepaki’i ‘a e ta’efaitotonu (*Anti Corruption Bodies*) ‘i he tu’unga fakafonua , mo e faka-vāhenga.

6. 'Oku fakautuutu foki 'a e ngāue 'a e ngaahi tūkui fonua 'o māmani ke fa'ufa'u ha ngaahi founa ke toe vāofi ange ai e fengāue'aki 'a e ngaahi 'Ofisi 'Atita, ngaahi kupu ngāue ki hono fakafepaki'i 'a e faihala mo e ngaahi Fale Alea. Na'e hanga 'e he KOVITI-19 'o fakae'a ke 'ilonga lelei ange 'a e fiema'u ke toe tupulekina 'a e fetaliui'aki, 'ata kitu'a mo e faitotonu 'i hono ngāue'aki mo hono vahevahe 'o e pa'anga 'o e fonua. 'I he'ene pehē 'oku fu'u fiema'u leva ke fakapapau'i 'a e faitotonu mo e angatonu, *integrity*, 'i hono leva'i 'o e tu'unga fakapa'anga mo fakamālohia 'a e fengāue'aki 'a e ngaahi kupu ni, pea toe mahu'inga ange 'a 'enau fengāue'aki mo e ngaahi kupu fakapule'anga.
7. Ko e ngaahi polokalama na'e fakahoko na'e kau ki ai 'a e fakamatala ki he puipuitu'a 'o e ngāue 'oku fakahoko 'e he *GOPAC*, pehē ki he ngaahi fonua mēmipa, ko e vakai ki he fatongia 'o e *GOPAC* pea mo e ola 'o e ngaahi ngāue 'oku nau fakahoko 'i he tūkui fonua 'o e Pasifiki.
8. Na'e fakahoko foki mo e ngaahi vahevahe mei he 'Atita Seniale mo e 'Omipatimeni 'a Vanuatu ki he anga 'enau fakahoko 'a e fengāue'aki 'a hono tau'i 'a e faihala 'i honau fonua. Na'e 'i ai foki mo e ngaahi vahevahe mei he kautaha 'a e kau 'Atita Mā'olunga 'a e Pasifiki, *Pacific Association of Supreme Audit Institutions, PASAI* ki he mahu'inga ke fakatupu ...

<005>

Taimi: 1515-1520

Kalake Tēpile: ...Tupulekina e fengāue'aki ke fenāpasi mo e taumu'a e hala fononga e Pasifiki (*Pacific Plan*) ke a'usia ha fakalalakaka fakafonua kaukaua ange 'i ha lelei ange 'a e fa'unga pule. Na'e fakamamafa'i foki he 'Omipatimeni 'a Vanuatu 'a e mahu'inga ke tau 'ilo ko e faihala (*corruption*) ko e paa'usi'i 'o e mafai (*abuse of power*). Na'a ne toe hoko atu foki 'o pehē 'oku fakafe'ātungia'i he faihala 'a e taumu'a ki he fakalalakaka tu'uloa (*Sustainable Development Goals*) 'o uesia ai e langa fakalalakaka 'o iku ki he mole faka'ekonōmika mo e fakamole taimi pea ko hono nunu'a 'i he lele lōloa ko e masiva mo e vahevahe 'oku 'ikai taau.

Na'a ne toe fakamamafa'i foki ko e faihala (*corruption*) 'oku 'ikai ko ha me'angāue pe me'atau ia 'a e masiva. Ko e 'uhinga ia 'oku mahu'inga ai 'a e ngāue fakataha 'a e ngaahi sino fekau'aki ko eni mo e Fale Alea pehē ki he ngaahi kupu fengāue'aki fakafeitu'u mo e ngaahi komiti fakafale Alea ki hono fakafepaki'i e faihala.

9. Na'e 'ohake foki 'i he *PASAI* 'a 'enau lipooti ki he fetaliui'aki mo e 'ata kitu'a 2003 (*2003 Accountability and Transparency report*) 'a e ngafa mahu'inga 'o e ngaahi 'ofisi 'atita ma'olunga 'i honau fatongia ko hono siofi mo tokoni'i 'a e Fale Alea. Ke fakatokanga'i 'a e fatongia mahu'inga 'a e Pule'anga ko hono malu'i 'a e ngaahi koloa 'a e fonua.

10. Na'e fakahoko he Fakafofonga Fale Alea mei Tonga ha lea fekau'aki mo e fakalalakaka 'i Tonga 'i he ngāue ki hono fakafepaki'i e ta'efaitotonu pea mo e tu'unga 'oku 'i ai e Komiti Tu'uma'u 'a e Fale Alea ki hono Fakafepaki'i e Ta'efaitotonu pea pehē ki he anga e fekau'aki 'a e Fale Alea mo e 'Ofisi 'o e 'Omipatimeni pehē ki he 'Ofisi 'o e 'Ateni Seniale. Na'e fakamamafa'i foki he Fakafofongá 'a e fakalalakaka

mahu'inga 'i Tonga 'a ia ko hono tali 'e he Fale Alea ke fokotu'u Komisoni Tau'atāina ki hono Fakafepaki'i 'o e Ta'efaitotonu (*Independent Commission Against Corruption*) pea mo hono fili 'o e Komisiona ki hono Fakafepaki'i 'o e Ta'efaitotonu (*Anti-Corruption Commissioner*).

11. Ne fakahoko 'e he 'Omipatimeni 'a Tonga 'Alisi Taumoepeau ha lea ki he anga e ngāue 'Ofisi 'Omipatimeni 'a Tonga mo 'ene palani ngāue ki hono fakafepaki'i e ta'efaitotonu he ngāue'anga. Na'e lea foki mo e 'Atita Seniale 'a Tonga Sefita Tangi 'o fakamamafa'i 'a e tau'atāina 'a e 'Ofisi 'o e 'Atita Seniale mo e fatongia hono 'ofisi ki hono siofi hono ngāue'aki e ngaahi koloa 'o e fonua pehē ki he fekau'aki hono 'ofisi mo e ngaahi kupu fengāue'aki ki hono fakafepaki'i 'o e ta'efaitotonu 'i he fonua.

12. Na'e 'i ai e ngaahi faingamālie lahi ki he kau Fakafofonga ke fakafehu'i mo tālanga 'i he ngaahi kaveinga na'e fai ki ai e fakataha mo e ngaahi lea mo e ngaahi vahevahe. Na'e fai ai pe foki mo e ngaahi fevahevahe'aki 'a e ngaahi a'usia honau ngaahi fonua takitaha 'e malava ke tonu ki he ngaahi ngāue ki hono tau'i 'o e faihala tefito.

13. 'A'ahi ki he Fale Alea 'o Vanuatu.

'I he 'aho hono ua e fakataha Pulelulu 24 'o Fepueli 2024. Na'e ma'u faingamālie ai 'a e kau Fakafofonga Fale Alea na'e kau he fakataha ki ha fakaafe mei he Sea Fale Alea 'o Vanuatu ke nau 'a'ahi ange ki he Fale Alea. Na'e me'a atu ai 'a e kau Fakafofonga Fale Alea 'o me'a tonu 'i he Fale Alea 'o Vanuatu lolotonga e feme'a'aki 'a e Fale.

14. *GOPAC Oceania*

Kimu'a pea kamata e ngaahi fakataha. Na'e fakahoko ai 'i he fakataha'anga ha faka'apa'apa makehe kia Lord Fusitu'a ko e Sea 'o e *GOPAC Oceania* 'aki ha fakalongolongo miniti 'e ua. Na'e fakahā ai 'a e fie kaungā mamahi 'a e *GOPAC Oceania* mo e Fale Alea 'o Tonga pehē ki he fāmili 'o e pekia Lord Fusitu'a. Na'e loto e fakataha'anga ke fakahoko ai pe ki he Fale Alea 'o Tonga ke fokotu'u ange ha fetongia 'o Lord Fusitu'a ki he Komiti Pule 'a e *GOPAC Oceania*.

F) **Ola 'o e fakataha** 'I he kakato 'a e fakataha ko e ola eni ke fakatokanga'i.

- Ko hano fatu ha ngaahi founa 'o makatu'unga 'i he ngaahi fevahevahe'aki na'e fakahoko ke toe mālohia ange ai mo fakaivia e fengāue'aki fakataha pea mo e fetokoni'aki 'a e ngaahi komiti 'a e Fale Alea, ngaahi 'ofisi 'atita ma'olunga (*Supreme Audit Institutions*) mo e ngaahi kupu pe sino 'oku nau fatongia'aki e fakafepaki'i e ta'efaitotonu (*Anti-Corruption Bodies*) hangē ko e 'Omipatimeni, Komisiona ki hono Fakafepaki'i 'o e Faihala (*Anti-Corruption Commissioner*) mo e ngaahi 'ofisi ki hono fakahoko e pule 'a e lao (*Law Enforcement Offices*).

Ko e fakamahino e ngaahi pole ki he ngāue ki hono fakafepaki'i e faihala mo ...

<007>

Taimi: 1520-1525

Kalake Tēpile : .. fokotu'u e ngaahi founa ke fai'aki hano tokangaekina 'a e ngaahi polé 'o tatau pē 'i he fakafonua mo e fakafeitu'u. Na'e kau foki heni hono fokotu'u mo fakamālohia 'a e ngaahi vā fengāue'aki, *network* fakafeitu'u ke fakafaingofua'i 'a e fevahevahe'aki mo e

fetokoni'aki. Na'e mahino mai foki 'i he fakatahá 'oku 'i ai e ngaahi fonua 'oku te'eki ai ke fokotu'u ha sino makehe ki hono fakafepaki'i e ta'efaitotonú, hangē ko e 'Omipatimeni mo e Komisona ki hono Fakafepaki'i 'o e Ta'efaitotonú, pea 'oku fakahoko pē 'a e ngāue ko eni 'e he ngaahi Potungāue 'a e Pule'anga.

Na'e 'i ai e tokanga makehe ki he ngaahi fonua ko eni ke poupu'i mo tokoni'i.

Konga H: Ngaahi Fokotu'u: 'Oku fokotu'u atu:

1. Ke tali 'a e Lipooti Folau ki Vanuatu ki he fakataha fekau'aki mo e Fakaivia mo Fakalakalaka'i e fengāue'aki 'a e ngaahi tefito'i kupu fekau'aki he Pasifiki ki he Faitotonú mo e Mo'oni: 'Ofisi Ma'olunga Faka-'Atita, Ngaahi Kupu ki hono Tau'i 'a e Ta'efaitotonú mo e Ngaahi Komiti Faka-Fale Alea, 'a ia na'e fakahoko 'i he 'aho 13-15 Fepueli, 2024.
2. Ke tali 'a e fokotu'u mei he *GOPAC Oceania* ke fokotu'u ange he fetongi o e Lord Fusitu'a ki he Komiti Pule 'a e *GOPAC Oceania* pea pehē ki he Sea 'o e *GOPAC* Tonga.
3. Ko e ngaahi fakalahi Ke fakatokanga'i 'e fakahoko mai ki Tonga ni 'a e fakataha hono 2 'a e *GOPAC Oceania* 'i he taimi 'o e fakataha 'a e kau Taki 'o e Pasifiki. *Pacific Island Forum Leaders Meeting*. 'Oku 'amanaki ke fakahoko mai ki Tonga ni 'i he ta'u ni 2024. 'E tataki 'a e fakataha ko eni 'e he Pule'anga Tongá mo e Fale Alea 'o Tongá 'i he fengāue'aki mo e *UNODC* 'o e *GOPAC International*, 'a ia te na tokoni ki hono fakapa'anga 'a e fakataha. Ko e toenga leva ko e ngaahi Fakalahi:

Fakalahi 1. Polokalama 'o e *GOPAC Oceania Regional Workshop on Regional Anti Corruption Trends: Constituency Development Funds and Anti- Money Laundering*

Fakalahi 2 - Ngaahi 'imisi tā mei he fakataha.

'Eiki Sea : Me'a mai Tongatapu 2.

Fakama'ala'ala fekau'aki mo e Lipooti Folau Faka-Fale Alea fika 1/2024

'Uhila Moe Langi Fasi : Tapu mo e Feitu'ú na 'Eiki Sea pea ko u fakatapu heni ki he Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Alea. Fakamālō atu foki he faingamālie ko eni ke me'a atu ai Fakafofonga'i e Fale Alea 'i he fakataha ko eni. 'A ia na'e mei natula tatau pē 'a e fakataha ko eni pea mo e fakataha ko ia na'e fai ai 'a e folau ki *Atlanta* ki 'Amelika. 'A ia na'e lipooti atu 'anenai ange. Na'e kau eni he fakataha lelei mo fakamāfana pea na'e māfana 'aupito 'a kimautilu ko ia na'e lele atu mei Tonga ni, 'i hono faka'ilonga'i mo hono fakamanatua 'e he *GOPAC Oceania* 'a e Sea na'e mālōlō 'o e *GOPAC Oceania* 'a Lord Fusitu'a kuo ne mama'o atu.

Na'e fakafiefia foki ko e ma'u 'a e faingamālie ke fai 'a e ngaahi feohi fepōtalanaoa'aki pea mo e 'Atita Seniale 'a Tonga ni, pehē ki he 'Omipatimeni. He 'oku 'ikai foki ke fa'a ma'u ha faingamālie 'i Tonga ni ke fai ai ha fakafeohi mo pōtalanoa mo e ongo sino ko eni, kae toki ma'u 'a e faingamālie ki Vanuatu. Pea ko u tui pē 'e vave pē ha taimi 'e toe vāofi ange ai 'a e fengāue'aki 'o hangē ko e taumu'a 'o e fakataha ko eni, ke toe fakamālohia 'a e fengāue'aki 'a e ngaahi sino ko eni 'e 3. 'Oku totonu ke nau ngāue fakataha ki hono fakafepaki'i 'a e faihalá 'i he Pasifiki. Sea, ko u fakamālō atu ki he Feitu'ú na pea 'oku ou fokotu'u atu.

'Eiki Sea : 'Eua 11.

Taniela Fusimālohi : Sea, ko u fakamālō ki he lipooti ko eni he kuo mei hōhoa tatau pē mo e 'uluaki lipooti ko ia kimu'a. Ka ko u fie fēhu'i he fika 8 'i he konga kimui, 'i he mole faka'ekonōmika ko ē 'i he, 'a ē ko ē 'oku hoko 'i he.. He ko e me'a foki eni 'oku hokó 'e Sea 'oku mo'oni 'a e fakamatala ko eni he 'oku ne fakatuai'i. He 'oku hanga 'e he tō'onga pehē ...

'Eiki Sea 'Eua 11 ko e peesi fika 8 pē ko e fika 8.

Taniela Fusimālohi : Kātaki Sea ko e fika 8 'ikai ko e peesi 8 ko ē 'o e lipooti 'a ia ko e peesi 4-5.

'Eiki Sea : Konga 8?

Taniela Fusimālohi : 'Io.

'Eiki Sea : Ko eni.

Tokanga ki ha lipooti Pule'anga ki he mole faka'ekonomika makatu'unga he ngāue ta'efaitotonu

Taniela Fusimālohi : He koe'uhi ko e ngaahi savea ko ia 'oku ou fa'a lau 'e aú Sea, ko u tui pē 'oku lau pē ia 'e he tokolahi. 'Oku 'i ai foki 'a e ngaahi *indicator* 'oku ngāue'aki ki he ngaahi fonua ē. 'A ia ko e *indicator* ko ia kia tautolú, mahalo 'oku 'osi 'omai pē ia ki he Fale ni, 'oku tau fika 95 'i he fonua 'e 183 ko ē 'i he *Corruption Index*. 'A ia 'oku fai 'a e ngāue ia ko ia 'i he *Transparency International* 'o hanga 'enautolu 'o ngāue'aki 'a e ngaahi me'afua 'o hilihili mai ki he ngaahi fonua ke talaangé pē 'oku nau 'i he tu'unga fē 'i he...

<008>

Taimi: 1525-1530

Taniela Fusimālohi: ... me'a ko ē 'i he fo'i palopalema ko eni he *corruption* pea ko u mo'oni'ia au 'i he fakamatala he kuo hoko ai 'a e mole faka'ekonōmika mo e mole 'a e taimi koe'uhí ko e me'a ko ē 'a ia ko e me'a eni 'oku hoko Sea hanga 'e he fa'ahinga tohi ko e tō'onga foki 'a e *corrupt* 'a e *corrupt conduct*. Ko e tō'onga foki 'a ia 'oku hanga 'e he tō'onga pehē 'o ne hanga 'e ia 'o uestia 'a hono tufa atu 'o e me'a ki he vahevahe ai ko ē. 'Oku 'i ai pē 'a e founga vahevahe 'e kei lava pē ia ke tō kehekehe ka kuo ne hanga 'e ia 'o fulihi 'o *miss out* 'a e kakai ia na'e totonu ke 'i ai 'enau honau fanga ki'i 'inasi. 'A ia ko e me'a ia 'oku fai ai 'a e me'a ko eni he 'oku 'i ai mo e savea ia 'oku talamai ia ko tautolu 'i he fonua ko eni 'e 180 tupu ko eni tau fika 14 he lotomamahi taha. *Most reasonable*.

Pea ko u nofo au 'o fakakaukau pē ko e hā na'e toki 'ata mai ka au 'a e fakamatala ko eni ko e 'uhinga ko e papae 'a e tufá ia he ko u fa'a 'ohovale au Sea he taimi 'e ni'ihi he fa'a 'asi mai 'a hotau hingoa he *social media* 'o talamai ko e kau tama ko eni ko ē 'oku nau tu'umālie taha 'i Tonga 'oku 'asi mai he lisi ia ko e 'asi mai ia hotau 'ū hingoa 'a tautolu. Pea 'oku 'ikai ke 'ilo ia pē ko e mo'oni e fika pē 'ikai. Ka ko 'eku faka'amu 'eke ki he ki he fakataha ko eni pē na'e fai na'e 'i ai ko u tui 'e tokoni pē ai 'a e 'Eiki Minisitā Pa'anga he na'e 'i he *PASAI* foki 'o ne hanga 'o tokanga'i e me'a ko eni pē 'oku 'i ai ha ngaahi lipooti 'i he mole faka'ekonōmika pehē he ngaahi fonua.

Ko u tui ko Tonga ni ia ‘e mahu’inga ke ‘i ai ha’atau lipooti pehē pea ko u tui Sea ko ha fatongia pehē ke fai ‘e he komiti ko eni e Fale Alea nau ‘uhinga ki ai ‘anenai ‘e lava ia ‘alu ‘o sio ki he me’a pehē. Tānaki mai ange ha fakamatala ma’a e Fale Alea ‘i he hoko ‘a e *corrupt conduct* pē ko e ‘ulungāanga ko eni ‘o e ta’efaitotonu ke hoko ai ha mole faka’ekonōmika ki he fonua. ‘A ia ko e pa’anga na’e tonu ke ‘omai ia ke fakahoko ‘aki ha ngāue ‘oku ‘aonga ki ha kulupu pē ko ha falukungā kakai ka ‘oku ‘alu ia ki he feitu’u kehe koe’uhí ko e fa’ahinga ko e fa’ahinga ‘ulungāanga ko eni.

Ka ko ‘eku ko ‘eku kole pē ‘a’aku ki he Sea ‘o e Komiti pea mo e kau fakataha ko ē na’e ‘i ai pea kapau ‘e tokoni mai pē ‘a e ‘Eiki Minisitā Pa’anga pē ‘oku ‘i ai ha ngaahi lipooti ‘oku lava ‘o fakafuofua e ngaahi me’a pehē ki he ngaahi fonua ‘o kau ai ‘atautolu he koe’uhí ‘oku mahu’inga ka ko e pa’anga ia ko ia na’e mei ‘omai ia ‘o fai ‘aki ha ngāue ‘e ‘aonga ki he fonua fakalukufua ka ‘oku papaeia ki ha feitu’u koe’uhí ko e fa’ahinga ‘ulungāanga ko eni ‘oku hoko ko e ‘ulungāanga ke ne hanga ‘e ia ‘o hoko ai e me’a ia ke *misallocate e resources* pē ‘oku ne *distort* ‘e ia ‘a e *allocation* ‘o e *resources* mahu’inga tautautefito ki he taimi ko ē ‘oku tau masiva ai. He ko ‘eku sio ‘a’aku ki he *rate* ko ē e ngaahi fonua tu’umālie ‘oku nau ‘i ‘olunga nautolu ngaahi fonua ‘Iulope ‘oku nau *rate* nautolu mei he 1 ki he 20.

Ko e ‘ū fonua masiva eni ia ‘oku hoko lahi taha ai ‘a e fa’ahinga ‘ulungāanga ko eni ka ko e me’a ia ‘oku vivili ai ‘a e pehē ‘oku ‘i ai ‘a e mole faka’ekonōmika koe’uhí ko e fa’ahinga ‘ulungāanga ko eni ‘o e ... Ka ko e anga ia ‘eku fehu’i ko e hā leva ha ngaahi fakamatala kuo mou ma’u mei he fakataha ko eni pea mo e ngaahi me’a ke mou ‘ilo’i ki he fa’ahinga mole faka’ekonōmika ko eni ‘oku fakahoko ‘i he fa’ahinga ‘ulungāanga pehē mālō Sea.

‘Uhila moe Langi Fasi: Tapu mo e Feitu’u na Sea pea tapu mo e Hou’eiki Mēmipa Fale Alea. Mo’oni ‘aupito pē me’a ‘oku me’a ki ai ‘a ‘Eua 11. Ka ko e kongā foki eni ia ‘o e Lipooti ‘a e ‘Ompatimeni ‘a Vanuatu ‘oku hā ai e ‘a e me’a ko eni he fika valu. ‘A ia na’e makatu’unga ia mo fakatefīto ‘i he ngaahi fika pē ia ‘a Vanuatu na’a nau fai’aki ‘enau tānaki ‘o fai ‘aki ‘a e lipooti ko eni. Pea ‘oku ou tui kapau pē ‘e lava ‘e Tonga ni ‘o tānaki ha ngaahi fika mei he ngaahi lipooti mo e ngaahi feitu’u ko eni ‘oku lava ‘o ma’u mei ai ‘a e ngaahi fakamatala ko eni te tau lava pē ‘o ‘o fa’u ha lipooti pehē. Malava pē ke tau ma’u hake ‘etau ngaahi fika ‘oku tau loto tatau mo Vanuatu ‘e malava pē ke ma’u hake ia ‘oku kehe ia mei he fika ‘a Vanuatu, ka ‘e malava pē ke fakahoko e ngāue ko ia ‘o ka ma’u e ngaahi fakamatala totonu pea mo e ngaahi *data* totonu ke fakahoko ‘aki e ngaahi lipooti ko eni mālō ‘aupito.

‘Eiki Sea: ‘Eiki Minisitā Pa’anga ‘oku ‘i ai ha’o tali ki he me’a ko eni ‘oku tokanga ki ai ‘a ‘Eua 11.

Tali Pule’anga ‘oku malava ma’u ngaahi fakamatala ki he ngaahi mole faka’ekonomika ka ‘e fakatefīto ‘i he ma’u e *data*

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Tapu atu Sea tapu atu ki he Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale Alea. Ko e ‘uluaki pē fakamālō pē ki he ki he Sea ‘o e Komiti kae ‘uma’ā ‘a kinautolu na’e kau atu he folau ko eni he ‘omai e fakamatala mahu’inga ko eni mo e ngāue mahu’inga ki hono tau’i ‘o e faihala pea mo hono mo e ngaahi lipooti ...

<009>

Taimi: 1530-1535

‘Eiki Minisitā Pa’anga: ... kehekehe koe’uhí ko e ngaahi kaveinga ngāue na’e tokanga ki ai ‘a e fakatahá pea mo e ngaahi ngāue mahu’inga ko iá.

Ko e tali nounou pē ki he fehu'i ko ē 'a e, 'a 'Eua 11. 'Oku lahi 'aupito foki e fa'ahinga lipooti, 'a e 'ū ngaahi lipooti ia he ngaahi kautaha kehekehe ki he fakamāmani lahi 'o lave ki he fua e ngaahi faihalá. 'Oku 'i ai pē foki e me'a ia 'a e kautaha ko iá ko e *Transparency International* 'oku nau, nau fai 'a e sio ko ē ki he *Global Corruption Barometer*. Mahalo ko e ki'i lipooti ia ko iá na'e 'osi 'omai pe ia 'o 'alu holo 'i Tongá ni ko e peseti 'e fiha 'oku *bribe* mo e, ka ko e ngaahi makatu'unga foki 'oku fai 'aki 'a e lipooti pehē 'oku fakatefito pē 'i he *data* pe ko e *information* ko ē 'o hangē ko e me'a 'a e Seá 'a e komití 'oku tātānaki.

Pea kapau ko e ngaahi me'a ia 'e poupou 'aupito au ki he, ko e komiti foki ko eni hangē ko e Komiti ko eni ki he Faitotonú 'oku fekau'aki, fekaukau'aki e ngaahi kautaha va'a ko eni 'i he 'Atita, ko e 'Ompatimeni, ko e Va'a e Tau'i 'o e Ngāue Faihala mo e ngaahi, ko e komiti mahu'inga ia 'oku hoko 'oku fokotu'u he ngaahi fonua e Pasifikí. Pea ko 'enau ngāué ia ko e, 'oku, 'e tokoni ia ki he halafononga ki he kaha'ú ke tātānaki ai e ngaahi fakamatala 'e ala 'omai 'o ma'u ai ha ngaahi fakamatala totonu ange ki Tongá ni.

'Oku 'i ai pē foki e ngaahi fika ia he taimi 'oku fai ai e lipooti 'a e Potungāue 'Atitá ki he me'a fakapa'anga 'a e Pule'angá pea ko ia kuo 'osi fakahoko mai foki 'a e ngaahi lipooti ia ko iá ki he Falé ni Sea. Pea 'i ai pē mo e ngaahi sio fakalukufua ka 'oku 'ikai ke, ka 'oku hangē ko e laú ko e ngaahi fakamatala ko iá mo e *data* ko iá ki he kaha'ú 'oku ou tui 'e 'i ai pē hono. 'I ai ha taimi 'e lava hano tānaki ke lava hano fakafuofua ki he tafa'aki ko iá ka 'oku, ka ko e ngāue ko iá 'oku fakahoko.

Pea 'oku mahu'inga pē foki ke fakatokanga'i ko e, ko e tau'i e faihalá ia 'oku, ko e 'uluaki laine ia 'oku fai pe ia 'e he kau taki ngāue mo e ngaahi potungāue 'a e Pule'angá hono fakapapau'i 'oku fakahoko e ngāue kotoa pē fakatatau ki he laó. Hangē pē ko ia na'e me'a ki ai 'a Tongatapu 5 'oku 'i ai foki 'a e *code of ethics* ia mo e founa ngāue 'oku fai he potungāue. 'Oku 'i ai e ngaahi lao kuo tali 'e he Falé ni ke fakahoko fakatatau ki ai e ngaahi ngāue pea toki 'i ai leva e ngaahi me'a sivi ko eni kuo toe fokotu'u pē 'e he laó, 'Ofisi 'Atita, ko e 'Ofisi 'Ompatimeni mo e ngaahi kautaha pehē ke nau fai hono vakai'i mo e fakahoko fatongiá. Ka 'i hono fakalukufuá 'oku hoko hono fakatahataha'i 'o e ngaahi kupu ko iá ko e me'angāue ke tokoni pē ki he ngāue 'a e Falé. Mālō 'Eiki Sea.

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea. Ko u fakamālō 'i he fakama'ala'ala ko iá Sea. Ko e 'uhinga foki 'eku 'eké he te tau a'u atu ki he 'aitemi 'a ia ko e 'aitemi ko eni 6 fika 4 ko ē he 'etau me'a. 'Oku 'ikai ke u fie 'ohake au ha me'a he taimi ni ka tau toki a'u pē ki ai. Ko e taha ia 'o e me'a ko ē 'oku fai ki ai e talanoa, 'oku ou, na'a ku 'ohovale lahi 'aupito 'aupito hono lau e lipootí 'a ia ko e *performance audit* 'a e 'Atitá. Pea 'oku ou mo'oni'ia au he'ene talanoa ...

'Eiki Palēmia: Sea 'oku, ko e 'aseníá Sea 'oku tau foki ki ai. Ko ē 'oku hiki ia ki he 6.4.

Taniela Fusimālohi: Ko ia.

'Eiki Palēmia: 'Ai Sea ke nofo pē mu'a tau lahi e ngaahi ngāue ke fai mālō.

Taniela Fusimālohi: Ko ia Sea. Ka 'oku, 'oku ou mo'oni'ia 'i he lau 'a e 'Atitá 'i he si'ene tu'u hake he fakataha ko eni 'o fakamamafa'i ki he 'ū fonuá 'a e tau'atāina ko ē 'a e 'Atitá. Pea ko 'ene tau'atāina eni 'oku, te tau a'u pē ki ai Sea ki he 6 fika 4 ki he faka'ohovale 'a e me'a ko eni na'e fai 'e he *first line* ko eni 'oku talanoa ki ai 'a e Minisitā Pa'angá. *Fail* 'a e *first line*.

Mate foki ‘a e maamá he taimi ko iá. 60 miliona Sea te tau a’u pē ki ai. ‘Ohovale au he me’a ko eni na’e ‘alu ‘a e ‘Atita Senialé ‘o sio aí.

Ko e *first line* ko eni ki he *defense* ko ē ke ‘oua ‘e pehe’i e pa’anga ‘a e fonuá, ko e kongá lahi ‘o e pa’anga Sea ko e pa’anga tokoni. Peseti ‘e 70 tupu ‘omai ke fai ‘aki hono malu’i kitautolu ka ‘oku talamai he ‘Atita Senialé ia ‘i he lipooti ko iá, *fail* laini ‘uluaki ko eni ‘oku talanoa. Ko e *responsibility* ko ē ki hono tifení ko ē ‘a e pa’angá ke ‘oua ‘e fakamolé, fai ia he kau tama ko ē na’a tau falala ko ē ki ai te nau tifení he me’á, te nau hanga ‘o malu’í. ‘Oku ou lea pehē pē au Sea ke fakamamafa’i e fo’i poiní he ‘oku ongo kiate au ‘a e fo’i lipootí, ‘oku ne hanga ‘e ia ‘o talamai kia au, ko e me’a ko ē na’a ku fanongo ki ai he lolotonga e Koviti, ta ko ē pē.

Eiki Palēmia: Sea.

Taniela Fusimālohi: Ta ko e me’a na’e ‘ikai ke ‘omai he Pule’angá ‘a e lipooti ko eni na’e fai ki ai e ‘uhinga ko ē ...

Eiki Palēmia: Ko e fakatonutonú Fakafofonga ko e ‘uhingá ko e ‘asenitá. Te tau ala, te tau tipeiti ā tautolu he lipooti ko iá Sea kapau kuo tau hiki tautolu mei he ‘asenita ...

<002>

Taimi: 1535-1540

Eiki Palēmia: ... he taimi ni, he ‘oku ‘alu ia ki he kakano ‘o e me’a ‘oku te’eki ai ha faingamālie ia ke fakahoko atu ‘e he Pule’anga ia ‘enua tafa’akí. Ka ‘o kapau ‘oku fie me’a ia ki ai pea ke faka’atā he Feitu’u na pea ke me’a mai ‘o talamai ke faka’atā ka tau hiki ā tautolu ‘o nofo, tali kātoa ‘a e toenga ia ko eni ‘oku lahi ‘a e me’a ko ē ke fai, mālō Sea.

Eiki Sea: ‘Eua 11 ‘oku ou tali ‘a e fakatonutonu ‘a e ‘Eiki Palēmia. Me’a mai ho’o malanga ki he’etau ‘asenita.

Taniela Fusimālohi: Ko ia Sea ka ko e anga ko ē ‘eku me’a, te tau hanga pē ‘o lava ‘i he taimi ni ‘o *pick* mai ‘a e ngaahi *case* ‘oku hoko ai ‘a e mole faka’ikonōmika. ‘A ia ko e ‘uhinga Sea, ‘oku tau *miss* ‘a e *opportunity* na’a tau mei hanga ‘etautolu ‘o ngāue’aki ‘a e me’a tatau pē koloa tatau pē mo e, ‘oku tau ‘osi fanongo ‘i he Līpooti ‘a e ‘Atita, 133 miliona ko e *assets*, ‘oku ‘ikai ke lava ia ’o fakapapu’i pē ‘oku ‘i fē’ia fua ‘a e 133 miliona ko ia.

Ko e mole faka’ikonōmika ko ē ‘oku fai ki ai ‘a e ‘uhinga ko e ‘uhinga ko e *corrupt conduct* ‘a eni ‘oku *define* pē ko eni ‘e he lao, pea ko e ‘uhinga ia ‘eku fakamalanga ‘anenai pea ‘oku pehē ‘e he ‘Eiki Tokoni Palēmia ke tuku ‘eku malanga pehē na’a faifai ko e fo’i lea pē ko ē na’a ne ‘ai mai na’a faifai ‘oku lavea ha fo’i ‘ulu’o taha ‘i he ‘aho ni, ka ko e *risk* foki ia Sea ‘a e vivili ko ē ki he me’a’oku sai mo tonu, ‘oku ‘ikai pē ke ...

Te’eki malava ‘o lesisita kotoa ngaahi koloa Pule’anga fakatatau ki he lau ‘Ateni Seniale

Eiki Sea: ‘Eua 11, ko e lau ‘a e ‘Atita Seniale ki he ngaahi *asset registered* ‘oku te’eki ai ke fakakakato koe’uhi he ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha va’a pa’anga e ‘u potungāue ke lava ‘o tānaki fakalukufua ‘a e *asset* ‘a e Pule’anga. ‘Oku ‘ikai ke ‘uhinga ia na’e ‘i ai ha faihala, ko e ‘uhinga

me'a faka *accounting* pē eni ia ke toki fakamā'ala'ala mai 'e he 'Eiki Minisitā Pa'anga, te ke me'a totonu mai ki he līpooti ko eni 'oku fai ki ai 'a e feme'a'aki.

'Eiki Palēmia: Fakamālō atu Sea 'i ho'o fakama'ala'ala mai mahalo na'a ongo atu ā ki he Feitu'u na, 'a eni 'oku fai 'aki pē 'a e talanoa 'a e loto laumālie lelei Fakafofonga, ko e me'a kotoa pē 'oku ke tukuhifo ai pē 'a e Pule'anga, tau nofo pē 'i he līpooti, mālō.

Taniela Fusimālohi: Ko ia Sea hangē ko e *case* ko ē pa'anga 'e 133 miliona ko ē 'oku 'ikai ke fakapapau'i, Sea 'oku ou 'osi 'ilo 'e au 'a e ngaahi me'a, tukuhifo 'a e mahu'inga ia ki he mahu'inga ia 'oku 'i lalo ia hono *present value*, pea faka'ai'ai pē 'a e kau ngāue ia ke nau fakatau kae 'ikai ke 'oatu ia ki he *public* ke *benefit* ai, he ko e *lost economic opportunity* ia 'oku talanoa pē ki he fo'i *case* ko ia. Ko e taha ...

'Eiki Palēmia: Mahalo ko e taimi ia ko ē na'a ke *CEO* ai ko eni 'a e Fakafofonga pē na'e *project manager* ai ko ē me'a, ka ko e hangē ko 'eku lau Sea, te tau toe foki 'o alea'i 'a e me'a ko ia 'i he taimi ni, pē nofo 'i he Fakafofonga 'i he līpooti 'a e Fakafofonga, te tau a'u pē ki ai kapau 'oku, 'oua 'e 'ai pehē he 'oku hangē ko ē tautolu ha kauleka ko e talaatu pē me'a ke fai kae kei fai pē 'a e me'a ia 'oku 'ikai ke tonu ia ke fai mālō Sea.

Taniela Fusimalohi: Sea ko u hanga pē 'omai 'a e ngaahi *example* lelei mo mahino ngofua ko 'ene hoko 'a e me'a 'i he 'etau vakai atu koe'uhi ko e *corrupt conduct*, ko e 'uhinga pē ia 'eku hanga 'e au 'o to'o mai 'a e fo'i kongā ko ia Sea.

Ka 'oku ou faka'amu au ia Sea 'i he palani ngāue ko eni 'oku talanoa ki ai 'a Tongatapu 2, mo 'ene komiti, ke 'i ai ha ngaahi me'a ai ke tau sio atu te tau lava 'o tātāpuni 'a e ngaahi matāmama ko ē, 'ikai ke u ma'u 'e au ki he līpooti ko eni 'oku 'uhinga ki ai 'a e Tokoni Palēmia ki hono toutou *review* 'etau lao pē ko e ha 'a e me'a 'e a'u ki ai.

Ko ia Sea ka 'oku ou feinga au ke u fakamamafa'i 'a e fo'i poini ko ia, 'oku lolotonga 'i ai 'a e mole faka'ikonōmika, fakapa'anga mo e fakakoloa, 'oku mole ia 'i he ngaahi matāmama mo e avaava ko e fakatupunga 'e he *corrupt conduct*, pea ko e 'uhinga ia 'eku pehē ai 'anenai pea 'oku ou kole fakamolemole pē ki he 'Eiki Palēmia mo e Tokoni Palēmia na'a pehē 'oku ou hanga 'e au 'o tukuhifo ha ngāue ka ko e ngaahi mo'oni'i me'a pē 'oku a'u mai ki hotau Falé Sea, te tau sio lelei ki ai.

Kapau 'oku tau 'ofa hotau fonua, ko ē 'oku talamai 'e he līpooti ko e lahi taha 'o e me'a ko e *abuse of office, abuse of power*, 'a ia 'oku 'i he mafai pea ngāue 'aki ia ke te hanga 'o fakahoko ha fa'ahinga ...

Vaea Taione: 'Oku ou tui Sea 'e tali pē ke ki'i tokoni atu ki he Fakafofonga.

'Eiki Sea: 'E Fakafofonga 'oku toe pē ho'o miniti 'e 3 'oku 'atā pē ke tokoni?

Taniela Fusimalohi: Sea, pē 'i ha miniti 'e taha pē.

Vaea Taione: 'Io Sea, tapu mo e Sea, tapu mo e Hou'eiki Mēmipa, ko e, 'oku mālie pē 'a e fakamalanga ia ko eni 'a 'Eua 11, ka ko e līpooti foki eni Sea, 'a Tongatapu 2 'i he 'a'ahi ia mo e fakataha ia na'e fai, pea 'oku 'osi tālanga'i ia Sea, kātoa ia 'i he ngaahi fonua 'a e līpooti ko eni, ko e me'a pē ia 'a e Fakafofonga ko 'ene me'a mai 'o līpooti mai kia kitautolu, pea 'oku ou tui lahi au ia ko u fehu'i pē 'aku ia ki he ki'i 'Eua 11, pē 'e lava ...

Taimi: 1540-1545

Vaea Taione: ...Pe te ke lava 'e koe 'o toe ki'i ...ngaahi me'a kātoa ko eni ko ē 'oku talanoa ko ē ki ai pe te ke lava 'o *summarise* 'o 'ave ki he Seá he ko e 'uhinga 'oku 'osi e lipooti ia ko eni hono fai Sea pea ko e toe hoko atu ia ko eni 'oku hangē ia ko ē 'oku hanga 'e 'Eua 11 ia 'o malanga'i ko ē tautolu 'i he me'a tatau pe ko eni na'e 'alu ai 'a e Fakafofonga. Ko 'eku 'uhinga ia Sea ko e 'uhinga ka tau hoko atu mālō.

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea ko u tali pe au ia 'a e tokoni mālō 'aupito, ka 'oku tau fakamalanga pe foki 'i he laumālie ma'a mo e anga 'etau *view*. Ka ko e anga eni 'eku sio Sea 'oku totonu ke lava pe 'e he laini mu'a mo e laini hoko mai 'o fakatonutonu 'iate ia pe 'a e me'a 'oku lelei mo e me'a 'oku 'ikai ke tonu, he 'oku tau polepole foki Sea he'etau lotu tau fai e lotu 'o ma'olunga. Ko e hā e me'a 'oku talamai 'e he lotu. Talamai he lotu tau faitotonu tau 'ofa. 'A ia ko e ngaahi naunau ia ko ē 'oku talamai he lotu. Ko hono fakahoa mai ko ē ki he tau 'elia ko eni Sea 'oku 'ikai ke lava tautolu ia 'i he'etau me'a ko ē he 'oku tau lotu tu'o fā he uike mahalo pe tu'ono, 'ikai ke lava tautolu 'o siofi *correct* tautolu he ko e *behavior* e tangata ko e 'ulungaanga ko e 'ulungaanga 'oku nofo loto he tangatá 'ikai ke tau lava tautolu 'o fakatonutonu ia ke tuku, tuku e *abuse of power*; tuku e ngāue hala'aki e mafai, tuku e ngāue hala'aki 'a e naunau mo e koloa mo e 'u me'a ko ia.

'Eiki Sea: Toe ho miniti 'e taha fakamā'opo'opo mai ho malanga.

Taniela Fusimālohi: Ko ia Sea. Ko e fonua ko ē 'oku polepole he'ene ako lelei mo 'ene lotu 'o a'u ki he tu'unga ma'olunga 'oku totonu ke hā mai ia he'ene ngāue 'oku fai, ka 'oku 'ikai ke hā mai ia ko e 'uhinga ia 'eku talanoa, ke tau fai ange ha ngāue ke tau polepole ai 'oku 'ikai ke tau hanga 'etautolu 'o fakahoko 'i he'etau 'ulungaanga ha mole faka'ekonōmika. Ko e me'a 'oku fakamanatu mai he lipooti ko hai 'oku tāpalasia ai? Ko e kakai ko ē 'oku masiva ko nautolu 'oku ...*miss out* nautolu, hanga 'etautolu 'o mai e me'a na'e tonu ke 'ai ma'a nautolu 'o ma'u ia 'etautolu, ka ko e 'uhinga ia 'eku fakamalanga Sea ke fakamanatu pe ki hotau Fale ni koe'uhī ko tautolu 'oku 'i ai 'a e mafai. 'Oku 'i ai e mafai he Pule'anga ke tau kau he laine mu'a hono malu'i 'a e 'ikai ke fai 'a e faihala mo e ta'efaitotonu ke hoko ia ko ha me'a ke mole ai 'a e falala 'a e fonua mālō Sea.

'Eiki Sea: Tongatapu 10.

Kapelieli Lanumata: Tapu mo e Feitu'u na Sea pea tapu mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale fakamālō atu he faingamālie. Sea ko u ki'i fie lave atu pe au ia ki he 'isiu fekau'aki mo e Tohi Tu'utu'uni ngāue 'a e Feitu'u na hangē pe ko ia na'e me'a ki ai 'a 'Eua 11. Pea ko u fie lave kātaki pe 'ai hake mu'a ki he peesi ono 'a e peesi fā fika ono. Ka kimu'a ke u lave ki ai 'oku ou fie fakamālō pe ki he 'Eiki Palēmia pea mo e Pule'angá 'i he ongoongo lelei 'oku me'a ki ai e Feitu'u na mo e Fale 'eiki ni he 'osi ia e ta'u 'e 17 faifaiangé pea tu'u 'a e *Anti-Corruption Commission* hotau fonua ni pea 'oku tau fiefia kotoa ai ma'u e laumālie tatau 'i he fakakaukau ko ē ke tau'i e faihala.

Ko u ki'i fie lave atu pe ki he me'a ko ē 'oku hā mai he lipooti 'a e fakautuutu 'a e ngāue 'a e ngaahi tukui fonua 'a māmani ki he fa'ufa'u ha ngaahi founa, ngaahi founa Sea ke toe vāofi ange ai 'a e fengāue'aki ko ē 'a e 'Ofisi 'a e 'Atita pea mo e ngaahi kupu fekau'aki 'o kau ai pe 'a e komiti 'a e Feitu'u na Sea pea pehē ki he Fale Alea pea mo e ngaahi *exclusion* kehe 'o

kau ai pe ngaahi potungāue ko ē Pule'anga, he 'oku hangē ko e hokohoko atu ko ē 'a e lave 'a e kupu ko eni 'a e mahu'inga ke toe tupulekina ange 'a e fetaliui'aki pea pehē ki he 'ata kitu'a mo e faitotonu 'i hono ngāue'aki 'a e vahevahe 'a e pa'anga 'a e fonua.

Ko e me'a 'oku hoha'a ki ai 'a e motu'a ni 'a e fatongia ko ē 'a e komiti pea ko u fiefia 'oku pea 'oku 'i heni tonu pe 'a e Sea 'o e komiti, hangē ko ia na'e lave atu ki ai 'a e Fakafofonga 'Eua 11 'a e Kupu 180 (b) Kupu (a) ko e lave ko ē 'a e kupu fakapālangi 'oku toe ki'i mahino ange 'a e fatongia ko ē ko ē *Standing Committee e Anti-Corruption shall be responsible for reviewing and reporting*. 'A ia ko e faka'uhinga ko ē motu'a ni ko e kau ia he *responsibility* 'a e komiti ki hono vakavakai'i 'a e ngaahi fakamatala. Na'e mea'i pe he Feitu'u na 'Eiki Sea pea ko u fiefia he naunau ko eni 'oku 'omai ko eni...

<007>

Taimi: 1545-1550

Kapelieli Lanumata : ko u sio hifo ai 'oku ai 'a e Lipooti ko ia 'a e Komiti Filí fekau'aki pea mo e totongi 'uhila. Pea ko u 'amanaki pē 'e 'omai ai 'a e ngaahi fakamatala na'e fakatatali 'o tu'u ai 'a e ngāue 'a e Komiti 'o 'ikai ke lava fakakakato mai 'a e me'a pehē 'a e Potungāue ko eni. Hangē pē ko ia na'e lave ki ai 'a e Fakafofonga 'Eua 11, 'a e mahu'inga ko ē ko ē he 'osi 'a e fakamatala 'a e 'Atitá 'e me'a ki he *audit performance* 'a e si'isi'i 'a e faingamālie ke ma'u 'a e fakamatala. Ko e 'uhinga pē ko e fakangatangata 'a e tu'utu'uni 'a e Tohi Tu'utu'uni 'a e Feitu'ú na. Hangē 'oku 'ikai ke 'i ai ha ki'i mafai mei he Komiti. Hangē ko e me'a ko ia na'e lave ki ai 'a e Tokoni Palēmiá, 'oku 'i ai foki e lao ia 'oku taliui ki ai e ngaahi Potungāue ia. Pea hangē 'oku 'ikai ke 'i ai ha ki'i mafai e tu'utu'uni 'a e Tohi Tu'utu'uni 'a e Feitu'ú na ke ne fakamamafa'i mai 'a e fatongia hono vakai'i 'a e ngaahi lipooti. 'Oku mea'i pē 'e he Feitu'ú na 'a e lipooti 'a e 'Atitá, fa'a taimi 'e ni'ihī 'oku tuai 'enau ngāué, ko e 'ikai ke *available* 'a e *information* pea mei he ngaahi kupu fekau'aki 'a e Pule'anga.

'E Sea, 'oku mea'i pē ia 'e he Feitu'ú na na'e 'i ai 'a e Komiti na'e 'osi fokotu'u 'e he Fale ni ke nau tokangaekina 'a e fatongia ko ia ki he Lulutai. 'Oku mahu'inga'ia e motu'a ni 'i he me'a ko e *timeliness* e 'omai e fakamatala. 'Oku kei a'u pē ki he 'aho ni ne 'i ai e fakamatala na'e fiema'u 'e he Komiti ko eni fekau'aki pea mo e fakamatala pa'anga 'a e Lulutai 'oku te'eki pē ke fakahoko 'e he Pule'angá a'u mai ki he 'aho ni. 'A ia ko e me'a ko ia 'oku mahu'inga'ia ko ē motu'a n, ki ki he Tohi Tu'utu'uni 'a e ngāue 'a e Feitu'ú na, ke hangē ko e me'a ko ia na'e lave ki ai 'a 'Eua 11, ke 'i ai ha ki'i mafai ki ai, kae lava ke tau 'omai e ngaahi fakamatala totonú he taimi totonu ke fakahoko 'aki e ngāué Sea.

'Eiki Tokoni Palēmia : Sea ki'i fakatonutonu atu. Ne 'osi ma'u 'e he Komiti e fale'i fakalao 'oku 'i ai 'a e ngaahi me'a ke ne 'eke, 'oku 'i ai e ngaahi me'a 'oku malu'i 'e he Lao Kautaha. Ka 'oku tau muimui ki he lao ko iá, 'oku 'ikai ke tau 'ai noa'ia Sea. Mālō.

'Aisake Eke : Sea ki'i tokoni pē ki he fakamatala ko ia 'i he kaveinga ko eni 'o e tu'utu'uni fakangāue. 'Osi pau 'a e mo'oni ia 'a e *opinion* ka 'oku 'ikai ko e... Ko e me'a ko ia 'oku ne talamāi 'e ia, 'oku ai 'a e ngaahi kupu ia 'oku 'atā koe'uhi ko e ngaahi me'a pē felāve'i mo e pa'anga 'a e Pule'anga. Pea ko u tui ko e ngaahi me'a ko ē na'e fai ai e fehu'i ko ia ki ai, 'osi 'ave pē ia ki he Sea ko eni 'oku 'atā ia. 'A ia ko e fatongia ia 'oku tonu pē fakamatala 'a e Fika 10 ki he tafa'aki ko iá Sea. Mālō.

'Eiki Palēmia : Sea ko e ki'i fakatonutonu atu. 'Oku *general* pē 'oku fālahi 'a e me'a ia ko ē 'oku me'a ki ai 'a Tongatapu 5. He 'oku hangē ko e me'a 'a e Tokoni Palēmiá, 'oku 'i ai e me'a 'oku 'atā 'oku 'i ai e me'a 'oku 'ikai ke 'atā. Ko e 'u *confidential agreement* 'osi mahino ia pau ke *respect* ia. 'A ia 'oku 'ikai ko e 'uhingá ia 'oku 'i ai ha fo'i *fraud statement* 'oku fakangofua ai. Kapau 'oku ai ha lao, ko e me'apango ia ke tau toe o atu tautolu Fale Aleá 'o toe maumau'i e lao ko ia. Kapau 'oku fiema'u ke liliu, 'omai ha fokotu'u ke liliu, ka 'oku 'ikai ke tonu ke tau o atu tautolu 'o maumau'i 'a e lao na'e tali pē 'e he Fale ni. Ko e anga pē ia e fakatonutonu atu Sea. Mālō.

Taniela Fusimālohi : Sea 'oku ou mo'utafu'ua au 'i he fo'i me'a ko ii he koe'uhi ko e pehē ko ia 'oku 'i ai e me'a ia 'oku fakapulipuli. Fēfē leva kapau ko e 'eke ia *in the interest of the public*. 'Oku, ko u tui ko e 'uhinga ia 'oku 'ikai ke 'i ai ai ha'atau lao *freedom of information* ko e fa'ahinga 'ufi'ufi pehē. He ko e lao totonu ko ē ki he *freedom of information, maximum disclosure*, tuku atu e fakamatalá ke 'inasi ai e kakaí mo e Fale Aleá mo hai pē 'oku ne fiema'u ha fakamatala.

Tokanga ke 'oua takihala'i Fale Alea he 'oku fakangatangata mafai Komiti Fale Alea ke ma'u e ngaahi fakamatalá

'Eiki Palēmia : Fakatonutonu Sea. 'Oua mu'a 'e fa'a tataki hala'i pehē e Fale. Ko e *Freedom of Information* 'io 'oku faka'atā ke nau 'eke ha fa'ahinga fakamatala, tukukehe 'a e ngaahi me'a. 'Oku ai 'a e tukukehe ai Fakafofonga 'oku 'ikai ke pehē me'a kotoa pē. Ko e 'ai pē fakatonutonu atú ko e 'uhinga ia ko ē e me'a. Hangē ko e fa'a feme'a'aki he ngaahi me'a fakakomesiolo, *sensitivity* ko e me'a faka-national security 'u me'a pehē 'i ha fa'ahinga lao. Kapau te ke sio ai ha lao, te ke 'ilo'i ai 'oku to'o 'oku 'atā, tukukehe 'a e ngaahi me'a ko ē. Kae 'oua 'e pehē 'oku 'atā e me'a kotoa pē 'oku hala ia hono taki e Fale. Mālō.

Tokanga 'Eua 11 ki he Kupu 51(5) 'o e Konisitutone

Taniela Fusimālohi : Sea koe'uhi ko e 'eke ko ē 'a e Komiti hangē ko e ngaahi Komiti 'enau 'eke ha fakamatala, pea talamai 'oku fakapulipulí ko e 'eke ia 'i he Kupu 51(5) 'o e Konisitutone 'e he Fale Aleá ke 'omai. Te tau 'ilo fēfē 'a e me'a 'oku lelei ki he kakaí kapau 'oku 'omai e fakapulipulí ia ke ne vaetu'ua 'e ia 'a e me'a ko ia 'oku tau fiema'u ke tau 'ilo'i. Ko e Fale Aleá eni Sea 'oku 'eke. 'I hono nima ngāue ko e Komiti ke 'eke atu ke 'omai. Ka 'oku 'eke atu ia na'a tau 'osi fakafekiki ai he ta'u kuo 'osi.

'Eiki Tokoni Palēmia : Sea fakatonutonu atu. 'Oku 'atā pē Fale Aleá...

<008>

Taimi: 1550-1555

'Eiki Tokoni Palēmia: ... 'o fakatatau ki he lao 'oku ne fakangatangata mālō.

Taniela Fusimālohi: Sea ko 'eku, 'oku 'ikai ke u tui pehē Sea he 'oku mahino pē kupu 51.

'Eiki Sea: 'Eua 11 na'a ke 'osi fakamalanga koe he lipooti ko eni ko e taimi eni 'a Tongatapu 10.

Taniela Fusimālohi: Ko ia Sea ka ko e 'ai pē ke u 'ohake fo'i poini koe'uhí ko 'ene pehē fakapulipuli 'a e me'a ia 'a e fonua ko e 'eke atu pē 'oku 'i fē 'ia e me'a e fonua talamai 'oku fakapulipuli.

Vaea Taione: Sea ki'i vave pē kataki pē 'e 'Eua 'e, ko e ko e talanoa ko ena 'a 'Eua 11 Sea 'oku talanoa foki ki he *Anti Corruption* 'oku ke tui ki ai ko 'eku fehu'i pē pē 'oku ke tui ki ai 'e 'Eua 11 'oku ke tui ki he *Anti Corruption* ko eni ko eni hono fokotu'u pē 'ikai? 'UHINGA ke talanoa mai ki ai.

Taniela Fusimālohi: 'Io ko u pou pou au ia ki he fokotu'u e me'a ka ko u 'uhinga ...

Vaea Taione: 'Io, 'ai ange pē 'oku tui ki ai he na'e 'ikai ke hiki ia he *Anti Corruption* ko ē he fakapaasi ko ē fo'i laó. Ko eni ia 'oku tui ia ki ai he taimi ni ko 'eku 'uhinga ia 'eku fehu'i. Talanoa ia ko ē ko ē he *Anti Corruption* talanoa ia 'a mautolu na'a mau hiki ki ai na'e 'ikai ke tui ia ki ai na'e 'ikai ke hiki ia ai.

Taniela Fusimālohi: Sea ko e me'a na'e 'ikai ke u hiki au ia ai ko e fekau'aki ia mo e fokotu'u pē ko ē hono ki hono ui mai ki he *recruitment*.

'Eiki Sea: 'Eua 11 ko e taimi eni 'a Tongatapu 10.

Taniela Fusimālohi: Ko ia Sea kātaki.

Tokanga Tongatapu 10 ki he fiema'u 'oku hā 'i he Tu'utu'uni Ngāue Kupu 180

Kapelieli Lanumata: Mālō Sea he ko e me'a foki ia na'e faka'amu he motu'a ni 'a ia ko hoku fatongia ko e Fakafofonga 'o e Kakai pea ko u tui ko e me'a kotoa pē fekau'aki mo e *public interest* 'oku mahu'inga 'aupito ia ki he motu'a ni ke fai hano fehu'ia. Ko e ko e me'a ko ē 'oku tokanga ki ai 'a e motu'a ni Sea ki he Tohi Tu'utu'uni 'a e Ngāue 'a e Feitu'u na he ko u tui au he 'ikai ke 'i ai hano 'aonga ia 'e taha 'a e fatongia e komiti kapau 'oku 'ikai ke *disclose* kotoa mai e 'ū fakamatala ia fakatatau ki he Tu'utu'uni Ngāue kupu 180 'a e Feitu'u na Sea. 'Oku 'i ai 'a e 'Ofisi 'o e 'Atita Seniale malumalu ia 'i he Feitu'u na Sea kupu tau'atāina. Na 'oku kau mo e 'Atita ia he *confidential* ki ai 'a e pa'anga tukuhau e fonua 'ikai ke *disclose* ia ki he 'Atita ko u pehē 'oku taliui mai 'a e Kapineti ki he Fale ni fakatatau ki he kupu 19 'o e Konisitūtone Sea pea ko eni nau talamai 'e nautolu 'oku *confidential* 'a e me'a ki he *public interest* 'o e kakai ko e pa'anga tukuhau Sea.

'Eiki Palēmia: Kole ange mu'a ki he Fakafofonga 'e Sea pē ko e hā 'a e fakamatala 'oku ne pehē 'a e Pule'anga 'oku fakapulipuli, ke me'a mai ange ai 'uhinga 'oua 'e *generalise* ka ke me'a mai ko e hā e fo'i me'a 'oku ke pehē 'oku fakapulipuli'i mālō Sea.

Kapelieli Lanumata: Sea 'osi mea'i pē ia he Feitu'u na 'a e Komiti Lulutaí na'a nau fiema'u ke mai ha fakamatala pa'anga mei he kautaha ko eni 'oku te'eki pē ke *disclose* 'o a'u ki he 'aho ni Sea.

'Eiki Palēmia: Sea na'e 'osi, ko e fakatonutonu ia Sea 'oku 'osi tali mai neongo na'e 'ikai ke 'i ai ha *obligation* ia ke tali mai peesi 'e 30 mahalo pē fiha na'e mai ai e tali ki he ngaahi fehu'i. Ko u 'ilo 'e au na'e fokotu'u hake 'e 'Eua 11 mo me'a na'e tali 'o a'u ki he anga fēfē hono *recruit* e *staff* anga fēfē e *policy* ko ē? Kātoa e me'a ko ia na'e *take time* pea na'e mai ai e fu'u lipooti ko u tui pē 'oku ke mea'i Sea ki he Lulutaí ko e 'uhingá ko 'emau fie tokoni ki he tālanga ko ē 'oku faí mālō Sea.

Kapelieli Lanumata: Kātaki pē fakamolemole pē 'Eiki Palēmia laumālie lelei pē 'asingá he 'oku te'eki ke lave'i ia he motu'a ni kuo 'osi fai mai ha fakamatala kai kehe ko u fie foki 'eku

talanoa Sea ki he ki he talanoa ko ē ‘a e Tohi Tu’utu’uni ‘a e Feitu'u na kupu 180 (b) ‘i he fakalea fakapapālangi ‘oku *responsible* ki ai ‘a e *Standing Committee* ia ‘a e *Anti Corruption*. ‘Oku kiate au ia mo ‘eku vakai hangē pē ia ha ki’i fo’i fatongia pē ka ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha fo’i ivi mafai ke te hanga ‘o fakamafai’i kitautolu ke ‘omai e ngaahi fakamatalá ‘a eni pē ko ē ‘oku *experience* he ‘Atita ‘i he’ene fakamatala ‘atita ‘i he ngaahi ‘aho kuo maliu atu Sea. Pea ‘oku kiate au ‘oku mahu’inga ia ke fai ha me’a ki ai ‘a e Feitu'u na pea mo e Fale ‘Eiki ni ke ‘ai ha ki’i mafai he ‘i Tongatapu 2 pea mo ‘ene komiti he ko e me’a ia na’ a tau lōloa ai e taimi e Fale ni pea mo e Feitu'u na ‘i he Lipooti ko eni e ‘Uhila ‘oku kei tuku telinga mai ki ai e kakai ‘o e fonua. Ko e ‘uhingá pē ko e ‘ikai ke nau *disclose* e fakamatala. Fakatatau ki he Tu’utu’uni ‘a e Tu’utu’uni Ngāue ‘a e Feitu'u na Sea. Ko e me’a ia ‘oku tokanga ki ai ‘a e motu’a ni. *Disclose* e fakamatala pea mo e taimi *timeliness* ‘o e fakamatalá ke ‘omai taimi totonu ko e me’a ia ‘oku tokanga ki ai ‘a e motu’a ni Sea mālō.

Kupu 49-51 Lao ‘o e Komisiona ‘i ai mafai fakalao ke makatu’unga ha fokotu’u mei he Komiti Fale Alea ki ha ngāue ke fakatotolo’i ‘e he Komisiona

‘Eiki Sea: Ko ia Tongatapu 10 ‘oku mahino kia au e me’a ‘oku ke tokanga ki ai hangē ko e me’a ko ē na’e tokanga ki ai ‘a Tongatapu 5. Ko e ngaahi nifo ko ena ‘oku mou me’a mai ki ai kau ia he ngaahi fokotu’u ia ‘i he *bench marking study* ‘e toki fakahū mai ‘amui hili hano liliu ki he faka-Tongá ‘i ai ‘a e ngaahi fokotu’u ai ‘oku fenāpasi ia mo e ngaahi me’a ko ena ‘oku mou me’a mai ki ai ‘a ia ko hono fakaivia’i e ngaahi komiti ko eni me’angāue e Fale Alea.

<009>

Taimi: 1555-1600

‘Eiki Sea: ... ko e mafai fakalao ‘i he Komiti Tu’uma’u ko eni ki hono Fakafepaki’i ‘a e Ta’efaitotonú ‘oku hā ia ‘i he kupu 49, kupu 50 mo e kupu 51 ‘o e Lao ‘o e Komisioná. Ko e mafai fakalao ‘oku ‘i he lao ia ko iá ke tau me’angāue’aki koe’uhí ko e fokotu’u ko ē ki he Komisioná kuo pau ke fokotu’u ia ko e fokotu’u ‘a e Fale Aleá. Ko e ngaahi makatu’unga ko ē ‘e tui ‘a e Fale Aleá ‘o hiki nima ki ha fokotu’u ‘e ‘ave ki he Komisioná ko e me’a ‘a e komiti ke nau tānaki ‘a e ngaahi fakamatala ko iá ke fakaloto’i ‘a e Falé ke nau ngāue’aki ‘a e Komisioná ‘i ha fakatotolo ha ta’efaitotonu na’e fakahoko. Ko e founá ‘oku ‘i he Tefito’i Lao ki he Komisioná ke mou me’a ki ai ka ‘oku ‘i ai ‘a e fengaue’aki ‘a e komiti, hā pē ‘i he’etau Tu’utu’uni ‘i he kupu 49 ko eni e Lao ko ē Komisioná. ‘Eua 11.

Taniela Fusimālohi: Sea kātaki fakamolemole ko e ‘ai pē ke u fehu’i angé ki he Sea ko ē komiti he ‘oku hangē ‘oku hā mai ko e fo’i mōtolo lelei ‘a e me’a ko ē ‘a Vanuatu ‘oku faí. He ‘oku tau fetakai hetau kongá ka ‘oku, ko u fehu’i pē au ki ai pe ko e hā ‘a e fakamatala ia ‘a Vanuatu ko e hā e fengaue’aki ‘ene komiti ‘ana ia ‘a e, mo e Fale Aleá mo e mafai ko ē ‘o e me’á na’ a ko e me’a ia ke tau *benchmark* ki ai. He ‘oku hangē ‘oku pehē mai ‘e he lipooti ko Vanuatú ‘oku sai ‘enau me’á he ko e ...

Lord Tu’ilakepa: Sea.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Kole atu pē ke u tokoni ki he Fakafofonga. ‘E Sea, tapu mo e Feitu'u na Sea. Ko u fie tokoni pē au ki he Fakafofonga Sea, tuku pē mu’a ‘a e me’a ia ‘a Vanuatú ‘i Vanuatu. Na’e ‘osi e kau Fale Alea ‘a Vanuatú ‘o ngāue pōpula ko hono faka’ilo ‘e he faha’i ‘e tahá Sea pea ko ē ‘oku tau ‘ai ke tau ako mei Vanuatú. ‘Oku ‘ikai ko ha sio lalo eni ki Vanuatu Sea. Ko e Pule'anga ko eni na’e toki ‘osí na’ a nau faka’ilo e Pule'anga kimu’a atú, ‘alu ai e tokolahi ‘o ngāue popula. Mālō Sea.

Fokotu’u ke tali ‘a e Lipooti Folau faka-Fale Alea fika 1/2024

Kapelieli Lanumata: Mālō Sea. Tapu mo e Feitu'u na, tapu pea mo e Hou'eiki Mēmipa ‘o e Falé. Fakamālō pē au ki he Sea e komiti he ngāue lahi pea ko u fokotu’u atu ai pē ‘e au ke tali e lipooti. Mālō Sea.

Pālōti ‘o tali Lipooti Folau faka-Fale Alea fika 1/2024

'Eiki Sea: Kole atu ki he kalaké ke tau pālōti. Ko ia ‘oku loto ke tali ‘a e Lipooti Folau Faka-Fale Alea Fika 1/2024 fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: Sea ‘oku loto ki ai ‘a Tevita Fatafehi Puloka, 'Uhila Moe Langi Fasi, 'Aisake Valu Eke, Kapelieli Lanumata, Taniela Fusimālohi, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, 'Eiki Minisitā Fonua, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Tokoni Palēmia, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, 'Eiki Minisitā MEIDECC, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakaloto fonua, 'Eiki Minisitā Ngoue & Toutai, Vaea Taione, Dulcie Elaine Tei. Sea ‘oku loto ki ai ‘a e toko 17.

'Eiki Sea: Ko ia ‘oku ‘ikai loto ki he lipooti fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: ‘Oku ‘ikai ha fakahā loto pehē 'Eiki Sea.

Fokotu’u Sea malava ke toloi Falé ka ‘oku ngali ongoongosia kau Memipa

'Eiki Sea: Mālō Hou'eiki. Ko e toenga ‘etau ngāue ‘oku lolotonga ‘i he Komiti Kakatō pea koe’uhi kuo me’a atu ‘a e Sea ‘a e Komiti Kakatō, fiema’u leva ke tau fili ha Sea fakataimi. Pea kapau ‘oku mou ongoongosia te tau lava pē ‘o toloi ki he Mōnite. Me’a mai 'Eiki Palēmia.

Poupou ke toloi ‘a e Falé

'Eiki Palēmia: Poupou atu Sea ki he Mōnité. Mālō.

Pālōti ‘o tali ke toloi ‘a e Fale Aleá ki he uike kaha’ú

'Eiki Sea: Kole atu ki he kalaké ke tau pālōti he fokotu’u ‘a e ‘Eiki Palēmiá, tau toloi ki he Mōnite ‘o hoko atu ‘etau ‘asenitá. Hou'eiki mou fakatokanga’i ko e naunau fo’ou na’e tufa atu ‘anenai he kalaké te u tuku atu ha taimi ke mou lau ‘a e naunau ko ení mahalo ‘e toki faka’asenita’i atu he kongá kimui ‘o e uike kaha’ú. Ko ia ‘oku loto ke tau toloi fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: Sea ‘oku loto ki ai ‘a Tevita Fatafehi Puloka, 'Uhila Moe Langi Fasi, 'Aisake Valu Eke, Kapelieli Lanumata, Taniela Fusimālohi, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, 'Eiki Minisitā Fonua, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Tokoni Palēmia, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, 'Eiki Minisitā MEIDECC, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakaloto fonua, 'Eiki Minisitā Ngoue & Toutai, Vaea Taione, Dulcie Elaine Tei, 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō. Loto kotoa ki ai e Hou'eiki ko ení toko 18.

Toloi ‘a e Falé ki he Monité

'Eiki Sea: Mālō Hou'eiki, toloi e Falé ki he 10 he Mōnité. Mou me'a hake ke tau kelesi.

Taniela Fusimālohi: Sea kātaki ko e kole pē mu'a ke a'u ko ē ki he 6 fika 4 mo e 6 fika 5 ko ē he fika 6 'a e 'asenitá na'a lava ke me'a mai 'a e 'Atita Senialé ki he taimi ko ē 'e fai ai ha talanoa he ongo 'aitemi ko iá. Kātaki.

'Eiki Sea: 'Ikai ke u tui au te tau a'u ki ai he Mōnité.

Taniela Fusimālohi: Ko ia ka ko e 'ai atu pē kimu'a ke ...

'Eiki Sea: Ko ia fakatokanga'i pē ke me'a mai 'Atita Seniale.

Taniela Fusimālohi: Ko ia Sea.

'Eiki Sea: Mou me'a hake ke tau kelesi.

Kelesi

(Na'e kelesi tuku ai pē he 'Eiki Seá.)

<002>